

Tim Crane: A hit jelentése

A VALLÁS EGY ATEISTA SZEMSZÖGÉBŐL

Ford. Dranka Anita. *Európa, Bp., 2019., 272 old., 3999 Ft*

Tim Crane könyvének alighanem legmaradandóbb érdeme, hogy szembefordul az ún. új ateizmus harcos vallásellenességével. Ezt az irányzatot nálunk a dialektikus és történelmi materializmus napjának lehanyagolása óta főképp Richard Dawkins művei képviselik; leginkább a népszerű tudományos szerzők szokták művelni, akik a korszerű természettudomány sorozatgyártásra egyszerűsített fegyverzetével mérnek megsemmisítőnek szánt csapásokat mindazokra, akiknek vallásos késlekedésük folytán még nem sikerült megérkezniük a XXI. századba, hanem megvert seregeikkel még mindig valahol a múlt sötétjében kullognak. Az új ateizmus szemszögéből nézve a tájékozatlanság és fanatikus megszállottjai azokra az egykori japán katonákra emlékeztetnek, akikhez vagy el sem jutottak a háború befejezésének hírei, vagy ha igen, nem voltak hajlandók és képesek hitelt adni nekik, s így mind primitívebb eszközeikkel folytatták tovább időtlen harcukat a Csendes-óceán szigetvilágának ugyancsak időtlen dzsungel mélyén.

Crane munkája egy helyesen meglátott és pontosan rögzített megfigyelésből nyeri létjogosultságát: feltűnő, hogy ezeknek az ateistáknak a művei nem váltanak ki különösebb reakciót az érintettek közül, azaz a vallásos emberekből. A szerző mindenekelőtt az új ateisták és a hívők – ilyenformán nem is létező – vitájába óhajt írásával beavatkozni, mert – és ebben a felismerésében teljesen igaza van – mégiscsak szembeötlő e vita két, egyidejű sajátossága: légkörének alig elviselhető, lekezelő ellenségessége, valamint rendíthetetlen stagnálása. Mint megállapítja, voltaképpen ez nem is vita, a szemben álló felek leginkább csak ordítanak egymással. Persze akad azért itt ennél finomabb

megfigyelése is: „Miért van az – veti fel a kérdést –, hogy az új ateisták csak ritkán szállnak vitába közvetlenül a vallásos gondolkodókkal és nézeteikkel?” (58. old.) Ahogyan az is érvényes kérdés, hogy a másik oldal, azaz „a legjobban érvelő vallásos gondolkodók” vajon miért vádolják támadóikat újra meg újra azzal, hogy egyáltalán nem értik azt, amit támadnak (uo.). A könyv egésze azt a nagyon is világos tényállást írja körül és fejt ki részleteiben is, hogy miért elégtelen a vallás ateista cáfolatát tárgyaló választó művek vallásról alkotott képe, és hogyan okozza ez az elégtelenség, hogy a megtámadottak nem ismernek magukra és nézeteikre ebben a képben.

Nietzsche önmagának adott egyik legfontosabb tanácsa volt, bár ő sem tartotta magát mindig hozzá, hogy vizsgálja meg az ellenfeleiről alkotott képedet abból a szempontból, vajon két lábra állítva életképes-e. S ha úgy találod, hogy nem, ne pazarold rá tovább a nyilaidat, hanem alkoss új képet róla. Crane ehhez a tanácshoz tartja magát, és próbál olyan képet előállítani a vallásról, amelyet legalább a legáltalánosabb vonásaiban egy vallásos személy is elfogadhatna vita kiindulópontjaként. Szigorúan rágalommentesen igyekszik megrajzolni vallásos vitapartnerének természetét és tulajdonságait, és kifejezett nagyvonalúsággal jelzi eltökélt egyet nem értését olyankor is, amikor a vallásnak tulajdonított kijelentésektől a legmélyebbről fakadó idegenkedéssel határolja el magát. Mindvégig lovagias és becsületes ellenfélnek bizonyul, békülékeny hangját hallgatva mármár sikerül is elfeledtetnie velünk az új ateisták arrogáns érzéketlenségét.

Mint előszavában leszögezi, nem a vallásos hit igazának vagy nem igazának kérdését tárgyalja, hanem azon jelentését, amely – nézete szerint – rendre elkerüli az ateista szerzők figyelmét. Álláspontja meggyőzően megalapozott, amikor felhívja a figyelmet arra: az ateista szerzők még csak nem is kételkednek abban, hogy a vallások a világgal kapcsolatos kérdések prototudományos megközelítései, amelyeknek elegendő tudományos cáfolatát nyújtani, hogy az

érintettek szégyenlősen elvörösödve hajtsák le fejüket. Ha a hiedelmek helyére tudást sikerül plántálni, a vallás eloszlik, mint egy rossz történelmi álmom. Crane ezzel szemben mindenekelőtt érteni akar, nem bírálni és cáfolni, hanem olyan képet alkotni magának és olvasóinak a vallási jelenségről, amely nem csupán arra alkalmas, hogy általuk ettől fogva tolerálható legyen, hanem egyben arra is, hogy a vallás hívei is tolerálhassák mint róluk alkotott képet.

A saját maga által szabott feltételeknek nyilvánvalóan sikerül mindvégig megfelelnie. Ebből a szempontból könyvét nemigen érheti kritika. Olvasmányos, világos, elegáns, olykor talán túl világos is ahhoz képest, amit megvilágítani szándékozik.

Kritikailag annyit lehet felróni neki, hogy mindent összevetve mégsem sikerült maradéktalanul elszakadnia az egyébként joggal kárhóztatott „új” ateistáktól. Idézőjelbe tettem az „új” szót, mert arról a vonásról esik itt szó, amelyben ateizmusuk minden, csak nem új. Marx agyonidézett megjegyzéséről van szó: „A vallás a nép ópiuma.” Marx nyilván nem gondolt egyébire, amikor ezt leírta, csupán a vallásnak mint életvigasz ideológiai használatára, de már maga sem volt elég óvatos, követőiről nem is szólván. Amire gondolok, azt a legszemélyesebben Joseph Heller *Gold a mennybe megy* című regénye írja le, ahol a főszereplő apja nem hajlandó megtenni valamit, s ezt azzal indokolja fia előtt, hogy *sábesz* (szombat) van. De papa, fad ki erre a fia, hiszen te ateista vagy! Ez igaz, feleli az apja, de zsidó ateista vagyok. És hát itt van a kutya elásva. Filozófiailag valamennyi „új” ateista – s köztük Marx is – a keresztény vallás ateistája, s Crane is követi őket abban, hogy tulajdonképpen „a” valláson legfeljebb a kereszténységet érti, olykor-olykor kibővítve az így nyert vallás fogalmát annak elődjével, a judaizmussal, s folyományával, az iszlámmal.

Ahogy Marxnak és követőinek a vallás vigaszfunkcióját hangsúlyozva föl sem rémlik az a néhány sor Homérosz *Odüsszeiájából*, amit pedig

legtöbbjük nyilvánvalóan ismer, s ahol a főhős az alvilági árnyak között Akhilleuszhoz intézi dicsőítő szavait, mint akinek hősi hírneve eloszlatná a halál szomorúságát (11. ének). Szárnyas szavaira Akhilleusz válasza – ismeretesen – így hangzik:

*Csak ne dicsérd a halált nékem soha,
fényes Odüsszeusz.
Napszámban szívesebben túrnám
másnak a földjét,
egy nyomorultét is, kire nem szállt
gazdag örökség,
mint hogy az összes erőtlen holt fej-
delme maradjak.*

Az eposzban itt ábrázolt világnak tagadhatatlanul megvan ugyan a maga vigasza, de az bizonyosan nem a hellén vallásban megjelenő Hádész képe, hanem az ezt megjelenítő költészet vesszorainak ki nem oltható ragyogása. A görögök egész életét betöltő vallásosság ugyanakkor nem véletlenül szorul ki Crane (és mások) vallásmegértési kísérletei közül. A hit és a vallás azonosítása, amely Crane könyvének már a címében és alcímében is megjelenik, egy hiányos ateizmusról tanúskodik. Márpedig ha nem minden vallás ateizmusáról van szó, csak egy bizonyos vallástípuséről, akkor értelemszerűen „a hit jelentésének” is fogyatékosnak kell maradnia. Nem utolsósorban azért, mert így soha nem derülhet ki, mi vethetett véget az addigra már elaggott, ám korábban jól bevált antikvitásnak, az antik vallásosságnak. Magyarul: ez a munka valójában egyetlen vallásfajtát ismer és vesz célba, és azt is kizárólag a hozzá rendelhető egyetlen ateizmusfajta szemszögéből.

Crane a vallást kísérletnek tekinti, amellyel a hívő értelmet remél találni a világban és életében. Tekintsünk most el attól, hogy a megfogalmazás egyben már ítéletet is sugall, s hogy figyelembe véve valamennyi korai magaskultúra átfogóan vallásos karakterét, alig mond többet annál, mint például az: az emberi nyelv kísérlet arra, hogy a beszélő megértésre találjon embertársánál. Az igazi problémát azonban az – a könyvön végighúzó – gondolat jelenti, hogy a vallásos embernek

„egész életét úgy kell leélnie, hogy tudatában van a transzcendensnek”. „Az élet értelmének keresése vallásos szempontból a transzcendens megtalálásában ér véget.” (28–29. old.) Míg nagyjából elfogadható a szerzőnek a transzcendens fogalmáról adott meghatározása, miszerint „az általunk tapasztaltakon túlmutat vagy azon kívül létezik” (31. old.), amire aztán még ráerősít, mondván: „A transzcendens nélkül nem létezik vallás” (49. old.), ez a meggyőződése (és sokan másoknak) a fentebb említett nehézséghez vezet minket. Ez az állítás ugyanis kizárólag az említett három vallásra illik, és semmi másra nem. Az, amit mi legkésőbb Platón és az újplatonizmus óta érzékfelettinek, majd e fogalmat tovább fokozva, a középkori teológia óta transzcendensnek nevezünk, azaz létezésen túlinak, teljes mértékben hiányzik mind az ókori Kelet, mind a görög-római antikvitás vallásaiból. A legismertebbnél maradvá: a görögök mitológiai vallása egyetlen zárt kozmoszban lát, amely akár a maga egészében is átlátható és művésziileg ábrázolható, mint Akhilleusz pajzsán az *Ilíász* 18. énekében. Az óegyiptomi Nap-bárka kelet-nyugati irányban halad végig az égi vizeken, lenyugvása után a holtak birodalmában kel fel, hogy másnap, ha útja során semmilyen katasztrófa nem érte, újból keleten keljen föl.

Nem is érdemes a példákat sorakoztatni, elegendő megemlíteni, hogy a vallási értelemben vett transzcendencia szorosan kapcsolódik két további vallási fogalomhoz, amelyek nélkül szigorúan véve nem is fordulhat elő. Ezek a teremtés és a kinyilatkoztatás. Ez a három fogalom külön-külön és együtt is kizárólag abban a három vallásban jelenik meg, amelyeket Crane munkája „a” vallásnak tekint, s amely vallások ateistáját „az” ateistának látja. A teremtés fogalmának genuin kapcsolatát a transzcendencia fogalmával nem nehéz belátni. Lévéen hogy a teremtés aktusa létezését létesít, az, aki mindezt cselekszi, értelemszerűen nem e létezők összességének egyike, hiszen teremtését megelőzően nem volt semmiféle létezés, ő maga azon-

ban – valamiképp – mégis „volt”. A teremtett létezésen túli mivolt az, amit transzcendenciának nevezünk, s már magának a teremtés fogalmának az első elgondolásához szükséges volt legalábbis felsejlenie.

Lényegében ugyanebben az összefüggésben lesz értelmezhető a kinyilatkoztatás fogalma is, amely – a teremtéséhez hasonlóan – teljességgel hiányzik az említett ókori vallásokból. A lehető legegyszerűbbre fogalmazva: tekintve, hogy a transzcendens – nyilvánvaló okokból – egyszer s mindenkorra, tökéletesen és mindörökké tapasztalhatatlan, lévén hogy létező csak létezőt tapasztalhat, a transzcendens pedig a létezés teremtőjeként a létezésen túl helyezkedik el, ha ez a transzcendens közli velünk, emberekkel az akaratát, akkor ezt csakis az ún. kinyilatkoztatással teheti. A kinyilatkoztatás a transzcendens közli behatolása az immanens világba. Kétségbe vonása tehát egyedül az ún. kinyilatkoztatott vallásokkal szembeni ateizmus. A Bibliát megelőző vallási világokban az istenek vagy isteni lények mindnyájan tapasztalhatók voltak, akárcsak a természet. A görögöknél egyenesen a szemfülesség hiányára vallott, ha valaki sosem pillantotta meg egyiküket sem.

Ott, ahol Crane a hit fogalmát törekszik a maga számára meghatározni, tulajdonképpen egy jobb értelmező szótár eljárását követi (33. skk. old.). Eszerint a hit egyfajta elmeállapot, amelyben az ember képes a hitt tartalmat tudatában megközelíteni, átvilágítani, valamint az életét és minden mást ennek a tartalomnak a fényében vizsgálni. Felhozott példáit kivétel nélkül a mindennapi életből meríti, egy teológust követve hangsúlyozza is, hogy a kereszténység „teljes egészében egyetlen történelmi állítás köré” lett felépítve. A szó köznyelvi jelentéséhez ilyen közel vitt vallásos hit már csak azért is igen problematikusnak látszik, mert – mint tudjuk – a hit fogalmának erre a vallásilag koncentrált jelentésére a Biblián kívüli ókorban egyáltalán nincsen példa. Egy helyütt (24. old.) Crane megjegyzi, hogy „sem az ógörögben, sem a latinban, sem a héber Bibli-

ában nincs egyetlen szó sem, amit »vallásként« fordíthatnánk”. Ennek a kérdésnek nem vagyok szakértője, de Kerényitől úgy tudom, hogy a görög *euszebeia* szó azt fejezi ki, amit a görögök valláson értenek, a latin *religió*hoz hasonlóan. Ami a héber Bibliát illeti viszont, minden nép hitvilágát változtatás nélküli általánosságban kifejező szava csakugyan nincs rá, jóllehet az a szó, amely majd a posztbiblikus korban a „vallást” fogja jelenteni (*dat*), Eszter könyvében perzsa jövevényszóként már megvan, ahol királyi rendeletet, dekrétumot jelent. Crane-nel ellentétben hangsúlyoznunk kell, hogy sok tekintetben hasonló a helyzet a hit szóval is: a Biblián kívüli világokban mindenütt csak abban a köznapi jelentésben fordul elő, amilyenek a szerző példái, vagyis valaki hisz valamit, illetve hisz valakinek. A héber Bibliában, közelebről Ábrahám elhívásával kapcsolatban bukkan fel első ízben, mégpedig abban az összefüggésben, hogy Isten ígéretet tesz Ábrahámnak, aki erre „hitt” (*he'emín*) az Úrban (ez a *ban* hebraizmus), és ez „az ő igaz voltaként lett beszámítva”. Ez az a hely a szövegben, ahonnan a jóval későbbi keresztény teológia a „megigazulás” fogalmát vezeti majd le. Magyarán: csirájában már a „hinni” ige itteni használatában jelen van az a nagyon súlyos vallási jelentés, amely szerint a hit olyan *cselekvés*, amely „tárgyánál” fogva képes a cselekvő természetét megváltoztatni, mert kölcsönhatásban áll Azzal, akire irányul, és aki így részt vesz a cselekvő természetének megváltoztatásában. Maga a héber „hinni” szó a *szilárdnak lenni* jelentésű igeigek műveltető ragozása, nagyjából „beleszilárdítani magát” jelentéssel.

A bibliai hit átmenetekor a keresztény hitvilágba, még pontosabban és egyszerűbben fogalmazva, amikor a különböző népek beléptek a bibliai világba, sürgős szükség lett egy halom hiányzó fogalomra. Ezek egyike volt a hit fogalma is, amire az újszövetségi görög – talán hosszas morfondírozást követően – a *πιστις* szót vette igénybe, amely a klasszikus görögben még nélkülözötte ezt a vallási hangsúlyt, és csupán „meggyőzött-

séget” fejezett ki. Valamelyest érezni is lehet Pál apostol nyelvű erőfeszítését, amikor ezt a görög szót alkalmazta kalapálja Ábrahám hitének kifejezésére.

Magának a problémának viszonylag egyszerű a magyarázata, csupán nekünk nagyon nehéz megértenünk, oly távol kerültünk már a Bibliát körülvevő, rajta kívüli világoktól. Az ókori Kelet népei, akár a görögök vagy a rómaiak, nem *hittek* az isteneikben, hanem – jobb kifejezés híján – *tudtak* róluk, méghozzá nagyon sok mindent. Az istenekben való „hit” e hiányát például Wilamowitz hatalmas művében (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: *Der Glaube der Hellenen*. Weidmannsche Buchhandlung, 1931.) úgy juttatja kifejezésre, hogy könyvének első mondata minden köntörfalazás nélkül leszögezi: „Die Götter sind da.” (Az istenek jelen vannak.) Frappánsan világítja meg ugyanezt például Jan Assmann egy helyen (*Aegypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. Kohlhammer, 1984.), amikor azt firtatja, melyik óegyiptomi szó jelentheti vajon a „hívót”. A fentebb érintett jelentésű hit szónak természetesen nyoma sincs a nyelvben, de amit mi értünk nagyjából az „elkötelezett hívón”, annak akad megfelelője az ókori Egyiptomban: a *lekkiümeretes hívatalnok*.

Crane láthatóan teljesen magáévá tette William Jamesnek általa idézett megállapítását, hogy a vallásos készlet tartalma szerint „létezik egy láthatatlan rend, és a legnagyobb jó abban rejlik, ha összhangban élünk ezzel a renddel” (83. old.). Itt sajnos elmulasztja megemlíteni, sőt esetleg kifejtetni, hogy ez a „vallásos készlet” csaknem minden filozófiára is áll a modern filozófiát megelőzően, hogy csak egy példát említsünk, a sztoa valamennyi képviselője ide tartozik, de hát valamennyi platonizmus is.

A továbbiakban talán futólag érintve elsorolnám néhány kritikai észrevételemet. A vallás fogalmának érthetetlen leszűkítése az ún. kinyilatkoztatott vallásokra a 86. oldalon ki is bukik, ahol „a nyugati monoteizmus” egy tulajdonságával, a „végső

megismerhetetlenséggel” kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy ez tulajdonsága „minden vallásnak”.

Ugyanott azzal kapcsolatban, hogy a transzcendens természetét kognitív módon nem tudjuk egészen felfogni, megemlíti többek közt a zsidó istennév (a tetragrammaton) kiejtésének ortodox tilalmát mint a megismerést korlátozó intézkedést. Ez alighanem ennél sokkal nehezebb vallástörténeti kérdés, ugyanis egyrészt számos olyan bibliai helyet ismerünk, amelynek csak akkor van értelme, ha feltesszük, hogy egykor kimondták a nevet, nem utolsósorban ide tartozik az a jókora személynévanyag is, amelyben részben a mai napig ejtik, valamint azt is tudjuk, hogy a Szentély egész fennállása idején, a főpap egyszer az évben nyilvánosan hangosan kimondta az egész jelen lévő nép előtt. A teljes kiejtési tilalom kora tehát a Szentély pusztulásával kezdődik.

A nem kifejezetten erkölcsi karakterű gyakorlati parancsolatok közt említést tesz a zsidóság esetében „a fiatal fiúk körülmetéléséről” (122. old.). Könnyen lehet, hogy ez csak fordítási hiba, mindenesetre megjegyzem, hogy a Biblia óta a fiúgyermekeket 8 (nyolc) napos korukban kell körülmetélni, eltérően az iszlámtól, ahol valóban fiatal fiúk korukban hajtják végre.

Ugyanitt valami enyhe zavar érzékelhető a kereszténység és a judaizmus viszonyát illetően. Amikor arról ír, hogy miképp illik a keresztény vallás a „kozmológia és erkölcsiség” modelljébe, megállapítja, hogy bár a kereszténység „még ha sok kozmológiai elemet nem is tartalmaz, az erkölcsileg helyes viselkedést meglehetősen szigorúan szabályozza a Tízparancsolat: tilos lopni... stb.” „Hol illik viszont a »kozmológia és erkölcsiség« képbe az Úr napjának megszentelése vagy az, hogy ne csinálj magadnak faragott képet?” Nos, ennyire talán még a vallásos keresztények jó része sem látja problémamentesnek a héber Biblia (Ószövetség) pozícióját a Bibliájukban, vagyis azt szokás tudni, hogy a Tízparancsolatot Izrael népe kapta a Szináj-hegyi kinyilatkoztatás során,

némivel korábban a kereszténység születésénél.

A csoporttal való „azonosulás” jó leíró fogalmát a szerző vezeti be, mind a gondolatmenetek, mind a példák mintaszerűek és meggyőzők. A nemzetiség és a vallás fogalmának különválasztásánál, illetve elemzésénél érdemes lett volna kitérnie arra a speciális esetre, amit itt a judaizmus képvisel, ahol e kettő egybeesik, és valamennyi credo jellegű imaszöveg centrális hangsúlyát éppen erre a hitre helyezi. Erre már csak azért is érdemes lett volna kitérnie, mert valamivel később maga idézi Roger Scrutont, miszerint egy valláshoz tartozni annyit jelent, mint „kapcsolatok olyan hálójába tartozni, amelyek nem szerződésen és nem tárgyalásokon alapulnak” (131. sk. old.). Ez kiváltképp jó jellemzése lehet a judaizmusnak. A beleszületésnek ez az elve merőben idegen például a kereszténységtől, ha szociológiailag nem is, de saját hitelvét tekintve nagyon is.

Megint csak lehet, hogy a fordítás téveszt meg, de túlságosan is félénknek éreztem a szerzőt, amikor egymás után többször is ilyen megfogalmazással él: a hívők által istentiszteletkor használt szavak „isméltésével nemcsak a múltbeli hívőkhöz [...] *igyekeznek kapcsolódni*, hanem [...] olyasmihöz is, [...] amit transzcendensnek hívunk. [...] Ezek a szavak nemcsak a hagyományhoz *igyekeznek kapcsolni* őket...” (146. old.). Megítélésem szerint még egészen kívülről, úgymond ateista szemszögből sem érdemes kétségbe vonni, hogy ezekkel a cselekedetekkel a hívők nem csupán „igyekeznek” elérni valamit, hanem hitük keretein belül el is érik. Talán úgy is megfogalmazhatnánk ezt, hogy ha mindig is csak „igyekeztek” volna, akkor már rég abbahagyták volna. A görög vázafestőről sem szoktuk azt mondani, hogy vázaképpén „igyekezett” Dionüszoszt megjeleníteni.

A könyv igen jól megírt és lényeges fejezetében, amely a *Vallás és erőszak* címet viseli, Crane sajnos mellőzi például Jan Assmann azon műveinek egész sorát, amelyekben plauzibilisen megindokolta, miért és hogyan vonhatta magával a bibliai típusú

monoteizmus a vallási erőszaknak az antikvitásban ismeretlen lehetőségét (*Mózes, az egyiptomi; Die Mosaische Unterscheidung, oder der Preis des Monotheismus; Totale Religion*). Ebben a fejezetben kerít sort Crane az iszlámra is. Mindjárt a kezdetkor (180. skk. old.) leszögezi, hogy a szunni-ta-síta ellentétnek nincsenek teológiai alapjai, az voltaképpen egy korán kialakult örökösödési harc. Elismeri, hogy a konfliktus talán vallásinak is nevezhető, bár főleg politikai tényezők játszottak benne főszerepet. Itt egy igen súlyos elvi tévedésről van szó: túl azon, hogy e ponton maga Crane is beleesik abba a voltaképpen ismeretelméleti hibába, amelytől pedig oly sikeresen tartotta magát távol az ún. új ateisták esetében, hogy ne olyan képet fessen az iszlámról, amelyet egy saját világában – tehát nem Nyugaton – élő muszlim csodálkozva utasítana vissza, mert nem ismerne magára és vallására benne. Bármilyen nehéz is, az iszlám szemléletében el kell szakadnunk a nyugati kereszténység fogalmaitól, vallási és profán, egyház és állam stb. megkülönböztetésétől. Csak példaként említem: az egyiptomi piramis mint királysír vajon inkább vallási, vagy inkább politikai szimbólum?

Alighanem e fenti vétséggel függhet össze, hogy amikor a tolerancia tárgyalásakor szóba jön Tariq Ramadan neve, Crane mint „szerzőt” idézi őt, aki úgy véli, „hogy a tolerancia *ellentétes* a mások iránti tisztelettel”. Idézi Ramadant: ha „szabad és egyenlő emberi lények”, „vallások vagy kultúrák” közti kapcsolatról van szó, akkor „nem releváns toleranciát várni”, mert egyenlő felek esetében a viszony „már nem a leereszkedő tolerancia kérdése”, hanem annak, hogy tiszteljük egymást (234. sk. old.). Itt Crane elmélkedik egy sort azon a problémán, hogy ugyan már miért nem kéne tolerálnunk azokat, akiket tisztelünk, és megjegyzi, hogy Ramadan talán egyfajta paternalizmusnak tartja a toleranciát. Jólétkén elválasztja egymástól ezt a két fogalmat, és elmagyarázza, miben különböznek. Ezt követően pedig azt is megemlíti, hogy Ramadan szem elől téveszti a különbséget a másik

ember véleményének tisztelete és a másik ember tisztelete között. Fordítsuk ezt most le arra, mit hallhat ki ebből Tariq Ramadan, az iszlamista teológus, aki – lehet, hogy ezt Crane nem tudja? – annak a Haszszen al-Bannának az unokája, aki a Muszlim Testvériség nevű szervezetet alapította meg 1928-ban Egyiptomban, s ezzel megvetette az ún. politikai iszlamizmus alapját. Crane arról szeretné meggyőzni, hogy attól még, hogy ha valakit *kafir*nak, azaz a megtérésre való felszólításnak ellenálló, elvetemült hitetlennek tart, a személyét mint autonóm emberét tisztelni kellene, hiszen joga van azt és úgy hinni, ahogyan neki jöl-esik. Márpedig az iszlám minimális ismerete alapján egyáltalán nem nehéz Ramadan álláspontját felfogni. A tolerancia fogalmán ugyanis az iszlám semmi egyebet nem ért, mint az iszlámra áttérni nem óhajtó, de az iszlám kardjának meghódoló, vallási különadót mint védelmi pénzt megfizető dhimmi iránt gyakorolt leereszkedő magatartást. Eltűri a más vallás alávetett jelenlétét, és meg is védelmezi, mindenekelőtt saját magától. Az iszlám teológiájában és az iszlám jogban ezt csakugyan toleranciaként definiálják, és aki ebben a kultúrában nő fel, az ezt így is tudja. Ramadant az teszi kivételessé, hogy tökéletesen járatos a nyugati kultúrában is, így tanácsadóként és egyetemi tanárként is rendkívüli verbális ügyességgel képes manőverezni. Úgy tudom, brit egyetemen elvben még taníthat, de az iszlamista terror melletti felszólamlásai miatt Amerika 2004-ben megfosztotta munkavállalói vízumától.

Crane könyve nem annyira valásfilozófia, mint inkább egyfajta jól átgondolt diplomáciai kézikönyv arról, hogyan tudnánk mi, ateisták, súrlódásmentesen és politikailag maradéktalanul korrekt módon viselkedni, ha jó vagy rossz sorsunk egy olyan földrészre vetne bennünket, ahol csupa mindenféle vallású ember lakik, és ahol valahogy mégiscsak ki kell húznunk reggelig, amíg nem lelünk végre egy hozzánk hasonlórú ateistára.

TATÁR GYÖRGY

Kontra Miklós: Felelős nyelvészet

Gondolat, Bp., 2019. 264 old., 3500 Ft

Kontra Miklós válogatott írásainak legújabb kötete címében és témaválasztásában is annak a sorozatnak a folytatása, amelyik a *Közérdekű nyelvészettel* kezdődött (Osiris, 1999.) és a *Hasznos nyelvészettel* folytatódott (Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.). Mindhárom gyűjtemény abból a meggyőződésből született, hogy a nyelvészet „száraz tudomány” számos társadalmi probléma orvoslásában lehetne segítségkötő: ezért is közérdekű, ezért is hasznos(ítható), és ezért is felelősség kérdése a nyelvvel való foglalkozás. A nyelvi ügyek valóban mindenki ügyei: ezekből merítenek a kötet változó részletességgel tárgyalt témakörei. A vállalt feladat a nyelvi és a nyelv által (is) létrehozott társadalmi berendezkedésből fakadó problémák tudományos igényű feltárása, valamint az érzékenyítés velük szemben, amire igencsak szükség van az online világban zavartalanul terjedő nyelvi/nyelvhasználati „ideológiák” és az egyre radikalizálódó közbeszéd kontextusában. Ebből a szempontból sem mellékes, hogy a teljes kötet szabadon hozzáférhető az interneten is (https://gondolatkiado.hu/pdf/Kontra_Feლოს_nyelveszet.pdf).

A nagy témakörök köré szerveződő szövegek (akárcsak az előző kötetekben) néhány kivételtől eltekintve korábban megjelent írások, amelyekhez a szerző kiegészítést fűz: arra is kitér, hogy a cikkek, tanulmányok jelenlegi formájához az első változathoz képest kiknek a kritikája, hozzászólásai, megjegyzései járultak hozzá. Bár sok megállapítása szentenciaszerű, Kontra vitába száll, tudományos párbeszédet folytat, kérdez, válaszol és cáfol, ha szükségét látja. Szerkesztési elve sokban hasonlít Szilágyi N. Sándor, a tanulmánygyűjtemény egyik lektora *Mi egy más* című kötetéhez, amelyben közéleti témájú írásait gyűjtötte egybe, és amelynek előszavában azt írta: „A megjelené-

sük óta eltelt idő elég perspektívát nyújt ahhoz, hogy a későbbi tapasztalatok figyelembevételével ma már egy kicsit másképp vélekedhessek bizonyos dolgokról.” (*Mi egy más*, 4. old.) Kontra kötete nemcsak felépítésében, címében is utal Szilágyira, egészen pontosan a 2014-ben a Magyar Alkalmazott Nyelvészek kolozsvári kongresszusán elmondott, 2015-ben megjelent *Nyelvészek felelőssége* című cikkére, amelyet a *Bevezetés* idéz is: „ha valaki a saját szakterületén olyan hibát követ el, aminek aztán más issza meg a levét, azt műhibának hívjuk” (12. old.). A nyelvészet műhibái pedig „millióknak okozhatnak sok kellemetlenséget tiszta fölöslegesen, még ha nem is lesz belőlük mindjárt emberhalál” (12. old.). Ezzel kezdődik tehát a kötet: Kontra Miklós Dwight Bolingert idézve kijelenti, hogy a nyelv sokkal fontosabb annál, semhogy csupán tudósok foglalkozzanak vele, hiszen „a nyelvi ügyek tényleg mindenki ügyei”, ezért is fontos felelős módon beszélni róluk, főleg hogy „a nyelvi manipulációk napjainkban a társadalmi kontroll legpusztítóbb formái” (11. old.).

A szerző a bevezetésben felteszi a kérdést: mi végre kutatunk? Hasznosulnak-e egyáltalán társadalmi szinten a nyelvtudományban született eredmények? A dolgok állása szerint leginkább nem: „a paragon heverő, hevertetett kutatási eredmények a döntéshozók felelősségét vagy inkább felelőtlenységét mutatják meg”, a tudósok felelőssége viszont mégiscsak az, hogy a kutatásaik eredményét „meg is kell értetniük, el kell fogadtatniuk a döntéshozókkal és a társadalommal” (19. old.). Több cikkben is visszatér a 2001. évi reklámyelvtörvényre, amelynek előkészítésében „jelentős szerepet játszottak nagyon felelőtlen magyar nyelvészek”, de a 2009. évi törvényre is a magyar jelnyelvről, „amelynek előkészítésében tudományos és társadalmi szempontból is felelős nyelvészek segítettek”. Mindkettőnek ismertek az eredményei.

Kontra szerint a nyelvészek felelőssége az is, hogy ne dezinformáljanak, illetve ne hagyják szó nélkül a nyelvtudományi szempontból igazol(hat)at-

lan nézetek terjesztését, és számos példát hoz arra, amikor mégis ez történt. Könyvének tehát ez is az egyik célja: az aktív részvétel, a diskurzus, a problémafelvetés, a tudományos és közéleti szerepvállalás. És bár a bevezető keserű hangvételű („ennek a könyvnek ma korlátozott esélye van a társadalmi hasznosításra”), egyben bizakodó is: „nem mindig volt ez így, és remélem, nem is lesz sokáig így” (21. old.).

A kötetben közzétett írások öt nagy témakör köré rendeződnek: oktatás, nyelvi diszkrimináció, nyelvpolitika, nyelvészet és adatok, kétnyelvűség. Az elemzések a nemzetközi szakirodalom tapasztalataira építenek, és mind a magyarországi politikai és társadalmi viszonyok, mind pedig a Magyarország határain kívüli magyarság helyzetének alapos ismeretéről tanúskodnak. Nem véletlenül, hiszen a szerző számos élőnyelvi kutatás megtervezésében és kivitelezésében vett részt, közülük a kötet szempontjából is kiemelten fontos a Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat, a Budapesti szociolingvisztikai interjú és a Kárpát-medencei szociolingvisztikai vizsgálat. A nyelvpolitikával foglalkozó témakör a leghangsúlyosabb a kötetben. Az olvasóban azonban – főleg, ha nyelvész – hiányérzetet kelt a *Nyelvészet és adatok* fejezetbe sorolt három esszé jellegű elmélkedés, amelyekben a szerző jelentős kérdéseket vet fel (pl. a nyelvi adatok digitalizálása és tárolása, kétnyelvű szótárszerkesztés), de kidolgozásukra nem kerít sort. Fordító és tolmács szakon tanítóként engem az online szótárak minősége közvetlenül is érint, hiszen örök dilemma, hogy milyen eszközöket ajánlhatunk felelősen a diákjainknak és a gyakorló fordítóknak. A bennük rejlő óriási potenciál, illetve az ingyenes hozzáférés sem írhatja felül a megbízhatóságot és a hagyományos lexikográfiai alapelveket, amelyeket még a legnépszerűbb online szótárak sem teljesítenek maradéktalanul (a SZTAKI szótára sem).

Az első fejezet az oktatás társadalmi szempontból problematikus vetületeit mutatja be. Tove Skutnabb-Kangas és Robert Dunbar

munkájának (Indigenous Children's Education as Linguistic Genocide and a Crime against Humanity? A Global View. *Gáldu Čála – Journal of Indigenous Peoples Rights*, 2010. 1. szám) ismertetése az alámerítő oktatásnak „mint emberiség elleni bűntettnek” a világ sok táján alkalmazott gyakorlatával foglalkozik: a tananyagot kizárólag az ország hivatalos nyelvén tanítják, és a kisebbséghez tartozó gyermekek a többségekkel egy osztályba járnak (ezt magyarul mélyvíztechnikának vagy befulladás programnak is nevezik). Jelenleg ez a leggyakoribb – és egyben a legveszélyesebb – kisebbségi oktatási módszer, amely akadályozza a kisebbségi diákok hozzáférést az oktatáshoz. Ennek áldozatai hazánkban a nem magyar anyanyelvű cigányok, illetve Ukrajnában a kárpátaljai magyarok, akiket, a szerző szavaival, „az oktatási nyelvi genocídium egyik legdurvább európai példájává” (28. old.) avat az új oktatási törvény, amely csak az általános iskola első négy osztályában engedélyezi a magyar anyanyelv tannyelvkénti használatát.

A *Nyitragercsér, Vághosszúfalu, Dunaszerdahely: oktatás és asszimiláció* című cikkben Kontra az oktatás és asszimiláció viszonyának három nagyon különböző szlovákiai példáját dolgozza fel: az erőszakos asszimilációra Nyitragercsér, a spontán asszimilációra Vághosszúfalu, míg a dezinformáció és a többségi propaganda hatására végbemenő asszimilációra Dunaszerdahely a példa. Településtörténeti, népszámlálási és oktatásügyi forrásokra támaszkodva írja le, hogyan működnek a három településen az asszimiláció különböző formái. Nagybányai magyarként magam is első kézből láttam és látom a dezinformáció hatására végbemenő önkéntes (?) asszimiláció következményeit. Nagybánya magyar lakossága 2002-ben az összlakosság 14,79%-át tette ki (20 466 fő), 2011-ben 10,2%-át (12 606 fő). A városban 1999 óta működik ugyan a Németh László Elméleti Liceum, de folyamatosan létszámproblémákkal küzd, mivel sok szülő tart attól, hogy a gyermeke a magyar iskolában gyengébb minőségű oktatásban részesül-

ne. Mivel magyar alsó tagozat egy másik általános iskolában is van, a két intézmény versengése miatt sokan inkább román iskolába íratják be a gyermeküket. Ebben a nagybányai helyzet a dunaszerdahelyihez hasonló, a statisztikai adatok pedig magukért beszélnek.

A *Kisebbségi magyar nyelvtantánítás* a grammatika-központú magyar nyelv-oktatás problémáit tárgyalja, illetve azt, ahogyan a magyar anyanyelv oktatása erősíti a nyelvi alapú társadalmi diszkriminációt, amikor abból a feltevésből indul ki, hogy egyetlen normát kell elsajátíttatni. Így a nyelvtankönyvek elidegeníthetik a diákokat saját anyanyelvváltozattól (gondoljunk csak a suksükölés megítélésére). Kontra cikkéből süt a frusztráció amiatt, hogy e tankönyvek nyelvészeti kritikáit – úgy tűnik – senki sem hallgatja meg.

Az általam oktatott szociolingvisztikai tárgyaknak régóta kötelező bibliográfiai tétele a *Hogyan lehet, hogy az Akadémiától a kocsmárosokig mindenki támogatja a magyarok magyarok általi nyelvi diszkriminációját?* című írás. Alaptétele, hogy a magyarok nagyrészt a standard nyelv kultúrájában élnek, és amikor a standard nyelvváltozat felsőbbrendűségének tudatában elutasítják az attól eltérő nyelvi szerkezeteket, szavakat és kiejtést, valójában e szerkezetek használóit stigmatizálják. Kontra felteszi a kérdést: tudatos-e ez a nyelvi diszkrimináció? Sok esetben igen. Idézi Papp Istvánt, aki már 1935-ben leszögezte: „A legelső dolog, ami a gyermeket meglepi az iskolában, az, hogy az a magyar nyelv, melyet otthon tanult az édesanyjától, s melyet szülei, testvérei és játszótársai beszélnek, nem helyes, hanem szegyllnivaló.” (93. old.) Kontra ennek magyarázatához az afrikai tudóst, Ngügít idézi az elme gyarmatosításáról: az elnyomottak magukévá teszik az elnyomók ideológiáját, és mintegy helyeslik az elnyomók cselekedeteit és következményeiket, így saját elnyomott helyzetüket is. A folyamatot saját családomban is látom: édesanyám, aki egy kis szilágysági faluból városi középiskolába került, rengeteg csúfolódásnak vált céltáblá-

jává „parasztos” beszéde miatt. Hiába gyűjtött óriási könyvtárat, hiába tanult tovább, a mai napig meggyőződése, hogy nem tudja jól kifejezni magát magyarul. Pedig nagyon is tudja. A román nyelvvél kapcsolatban nem alakult ki benne ilyen szégyenérzet: ő maga kérte meg román kollégáit, hogy javítsák ki, ha téved, mert tudta, hogy nem az anyanyelvről van szó, és meg akarta rendesen tanulni. Ilyen következményekkel jár tehát az elitista és diszkriminatív nyelvi gyakorlat, amelyet a tanítók és tanárok ezrei, a nyomukban pedig beszélők százezrei tartanak fenn.

Az erdélyi magyar nyelvű felsőoktatás alakulását mutatja be az *Önfelszámolás és önépítés* című írás, amely a tömegoktatást, az egyetemek elüzletiesedését kárhóztatja az erdélyi magyar nyelvű felsőoktatás hullámzó, esetenként károsan alacsony színvonala miatt. Kontra ugyancsak az önfelszámolás példaként említi, hogy hiába aratott szakmai körökben elismerést Szilágyi N. Sándor híres törvénytervezete az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, az érintett politikusok teljesen figyelmen kívül hagyták. Vannak azonban példák az önépítésre is, mint az Erdélyben kidolgozott, a képesség-központúságra építő magyar tankönyv és Feladatbankok (szakmai tanácsadói Fóris-Ferenczi Rita és Kádár Edit).

Kontra Miklós és Cseresnyési László jegyzi *A magyar nyelv halála – a Parlamentben 2001-ben és 2011-ben* című írást a gazdasági reklámok, az üzletfeliratok és egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közvételéről szóló 2001-es nyelvtörvény előzményeiről és hatásairól. Az elmúlt 30 évben divatossá vált a nyelvi veszélyeztetettség emlegetése: sokszor hallani (politikusoktól, laikusoktól, de nyelvészeketől is), hogy a magyar nyelv veszélyben van, és ha nem vagyunk elég figyelmesek, ki fog halni. Cseresnyési László levezeti, hogy a magyar nyelv Magyarországon nem veszélyeztetett, ám sokan a purista babonák miatt gondolják ennek ellenkezőjét. A purista babonák közé tartozik a nyelvromlás mítosz, de a nyelvi fajtisztaságé is, amely

minden idegen elemet elutasít. A nyelvész felelőssége ezeknek a mítoszoknak a tudatosítása, még ha ez kényelmetlenül érinti is azokat, akik hisznek bennük. Kisebbségi szempontból fontos Kontra Miklós kiegészítése: a magyar nyelv önmagában nem veszélyeztetett nyelv, de például a losonci (és a legtöbb szórványban élő) magyar nyelvközösség anyanyelve az, hiszen Losonc magyar lakosságának aránya 100 év alatt 82%-ról 9%-ra csökkent.

A beszéd a beszélők társadalmi helyzetéről (életkoráról, műveltségéről, szocializációjának helyszínéről stb.) is sokat elárul. A hatalom és a nyelv összekapcsolódásaihoz nemcsak a nyelvi manipuláció tartozik, de például a helynevek témája is: a szerző szerint például a hatalmi önkény megnyilvánulása a helynevek olyan engedélyezése, átalakítása vagy megváltoztatása, amely megszakítja a kapcsolatot a helyi közösségek és lakhelyük történelmi neve között. A standard nyelvi ideológiát képviselő hatalom főképp az oktatás közvetítésével tartja fenn a diszkriminatív nyelvi alárendeltséget.

Kontra joggal állapítja meg, hogy explicit magyar nyelvpolitika a közelmúlt intézményi változásainak, az új intézményi struktúra kialakításának ellenére sem létezik. De mi is a nyelvpolitika? Szisztematikus, racionális és elméletileg megalapozott társadalmi szintű erőfeszítés, program a nyelvi környezet megváltoztatására. A szerző számos olyan javaslatot fogalmaz meg, amelyek megvalósítása a hatékony nyelvpolitika dolga: ilyen például az iskolai és társadalmi lingvizizmus visszafogása, a közért-hető(bb) hivatali nyelvhasználat, a tanító- és tanárképzés, a magyarországi nemzetiségi oktatás és nyelvhasználat gondjainak enyhítése, a filmszinkronizálás, a tolmácsok és fordítók képzése. Mindez odafigyelést és a beavatkozások mérlegelését igényli, különben előáll az a helyzet, amelyet az F. Dornbach Máriával közösen írt *Falusi történet* dokumentál, amikor a nyelvvédők a helyi – ezúttal szigetújfalusi – beszélőkkel szemben védelmezik a nyelvet a helyesírási szabályzat egy nyelvtudományilag

indokolhatatlan „szabályára” hivatkozva, amely szerint szigetújfaluinak kellene mondaniuk magukat. A kötet utolsó fejezete – *Magyar kétnyelvűség: áldás vagy átok?* – felsorakoztatja a nyelvészeti és nyelvvelői munkák érveit a kétnyelvűség ellen, illetve mellett. Az „átkok” között szerepel a *Nyelvművelő kézikönyv* híres-hírhedt kijelentése a kétnyelvű magyarok „bomlott gondolkodásáról”, továbbá a tiszta magyar nyelv „bekoszlásáról” idegen szavakkal, idegenes szerkezetekkel és kiejtéssel. Szóba kerül a „határtalanítási program”, amely szisztematikus számba veszi a Magyarországon és a szomszédos országokban beszélt magyar nyelvváltozatok főleg szókincsbeli eltéréseit (lásd Benő Attila – Péntek János [szerk.]: *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kolozsvar, 2011, valamint: <http://termini.nytud.hu>). De átok lehet a kétnyelvűség akkor is, amikor Magyarországon a kétnyelvű magyarok nem ritkán megszegyenülnek az egynyelvű magyarokkal beszélgetve. A kétnyelvűség áldás, hiszen a nem kétnyelvű kisebbségi magyaroknak valóban sok gyötrelmet okoz, hogy nem ismerik az államnyelvet. A kétnyelvűek előtt három út áll: az integráció (melynek szükséges eszköze a kétnyelvűség), az asszimiláció (amely nyelvcserehez és nyelvhalálhoz vezet), esetleg a szegregáció (ami bezárja az egyént a saját közösségébe). Pedig a kétnyelvűség természetes állapot. Kontra a *hozzáadó* kétnyelvűség mellett teszi le voksát a *felcserelő* kétnyelvűséggel szemben, mint ami az egyetlen jó megoldás a kisebbségi magyarok számára az államnyelv elsajátítása során. A törvényalkotók és a közigazgatási döntéshozók számára egyenesen elengedhetetlen, hogy szembenézenek ezekkel a kérdésekkel, hiszen a nyelvi ügyek valóban mindenki ügyei, mindegyikünk életét érintik, ezért nem szabad elhallgatni őket.

Tóth Csilla: Küzdelem a polgári identitásért

IDENTITÁS ÉS NARRATÍV TECHNIKA
MÁRAI SÁNDOR PÁLYÁJÁN, 1930–1935
KONTEXTUÁLIS-KULTURÁLIS
NARRATOLÓGIAI KÖZELÍTÉS

Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bp., 2019. 302 old., 2490 Ft (MIT füzetek VII.)

Máráira, úgy látszik, levakarhatatlanul ráragadt „a polgári író” vagy „a polgárság írója” címke. Nemigen tudok még egy szerzőt, akinek ilyen széles körben elterjedt állandó jelzője volna származási vagy választott társadalmi osztályához tartozása. Főleg olyan jelzőt nem, amelyik az irodalomtudomány és az irodalomtörténet-írás strukturalista, kultúra-tudományi és megannyi más „fordulata” után is ilyen szívósan tartaná magát, mint a Máraié. (Jellemző, hogy József Attilát sem hívja már senki kizárólagosan „a proletariátus költőjének”.) A címke hasznos is lehet – talán inkább a szerzővel ismerkedő olvasók, mint az irodalmárok számára –, ugyanakkor sok veszélyt rejt, mert az árnyéka olykor nemcsak rávetül a szövegre, hanem el is takarja azt, és sok esetben preformálja is az értelmezést. De az is legalább ugyanennyire furcsa, hogy épp ez a jelző ragadt Máráira (persze, korszakonként diametrikusan változó előjelű értékítélettel), és nem, mondjuk, az „emigráns író”, ami a bevett kánon-narratíváktól eltérő irodalomtörténeti koncepcióban számára akár még nagyobb magyarázóerejű is lehetne. A Márai-recepció abból a szempontból is különös, hogy jóformán mindegyik jelentős, nagy tekintélyű szerző (Szegedy-Maszák Mihály, Rónay László, Fried István) affirmatívan, de legalábbis semlegesen viszonyult a – már már legalábbis valamiféle kritikái viszonyt vagy elemzést igénylő – „polgári író” megjelöléshez.

Tóth Csilla könyve – amelyet a bevezetésben tanulmánykötetnek, a

záró összegzésben disszertációnak nevez, bár szerintem monográfiának is nyugodtan mondhatná – már a címével is jelzi, hogy másképp közelít a kérdéshez. Noha fontosnak tartja Márai és a polgárság összekapcsolását, nem veszi eleve adotttnak, hogy Márai „a” polgári író; ehelyett két dolgot igyekeznek feltárni. Az egyik irány történeti: a Márai-recepció két, élesen elkülönülő szakaszának (vagyis az 1930–40-es évek, illetve az 1989 utáni időszak) polgárságfelfogása, a fogalomhoz társított előfeltevéseivel és hatásukkal a Márai-olvasásra és a széles közönség Márai-képére. A másik inkább elméleti vizsgálat, amelynek tárgya a polgárság mint *identitáskonstrukció*, és a Máraira ragadt címke olyan kontextusait és rétegeit is képes feltárni, amelyeket a származásalapú vagy társadalmi osztály-hovatartozást elemző kutatások éppúgy szem elől tévesztettek, ahogyan az állandó jelző problematikusát szőnyeg alá söprők. Az identitás ugyanis, ellentétben a származással, változékony, sőt tudatos döntésekkel kimunkált, egyszerre egyéni és társadalmi, az irodalomtörténet bevett filológiai eszköztárával bajosan vizsgálható konstrukció. (Nem a Ricoeur nyomán elterjedt narratívidentitás-fogalomról és nem is egzisztencialista filozófiai közelítésről van itt szó, hanem élettani, pszichológiai identitásról.) Ezért választ Tóth Csilla is részint pszichológiai és szociálpszichológiai, részint pedig társadalomtörténeti kiindulópontot a polgárságról adott értelmezéséhez; ezek az elméleti megfontolások hivatottak kiegészíteni a narratológiai megalapozású szövegelemzést.

Tóth Csilla négy Márai-művet vizsgál az 1930-as évek első feléből: az *Idegen emberek* és a *Válás Budán* című regényeket, a *Bolhapiac* tárcanovelláit, valamint az általa az életmű csúcsteljesítményének tartott *Egy polgár vallomásait*, melynek két tanulmányértékű fejezetet is szentel. Ezeket egészíti ki a Márai társadalmi státuszának, az irodalmi mezőben elfoglalt helyének és a nyilvánosságban (újságcikkekben, fotókkal) megjelenített önképének elemzése.

A kontextuális-kulturális narratológia a genette-i eredetű, erősen

taxatív, szöveg- és jelenközpontú elbeszéléseleméleti megközelítést ötvözi a történeti érdeklődéssel, vagyis a narratológiai elemzést össze kívánja kapcsolni az irodalom- és társadalomtörténeti folyamatok kontextuális vizsgálatával. A mű létrejöttének közege (azaz a szerző életkörülményei, lelki alkata, illetve korának eszméletörténeti, társadalmi, közéleti viszonyai) és a mű között nem oksági viszonyt, hanem állandó kölcsönhatást feltételez: az irodalmi alkotás mindig része egy adott társadalmi diskurzusnak, ha tetszik, minden mű hozzászólás egy vitahelyzethez, állásfoglalás egy adott kérdésben. Kétlem, hogy ezen olvasásmód univerzálisan használható és eredményes volna, ám itt izgalmas és kifejezetten előremutató a szövegelemzéseket bevezető elméleti alapozás, amelyben a teoretikusoktól idézett szövegrészek többsége üres közhelynek hat a szerző impozáns és széles körű elméleti tájékozottságához képest.

Ugyanakkor a kulturális-kontextuális narratológiai megközelítésben használt kontextusfogalom szinte tökéletesen kizárja az egykorú szépirodalmi szövegeket, és csak sajtóműfajokat (tudósítás, körkérdés, interjú), valamint politikai tárgyú szövegtípusokat (röpirat, publicisztika, vitairat) tart kontextusalkotónak. Pedig minden bizonnyal annak is rendkívül gazdag hozama volna, ha Márai szövegeit keletkezésük társadalmi vitáival, eszméletörténeti vonatkozásaival és korabeli irodalmi kontextusával összevetve vizsgálnák. A *Válás Budán* elbeszéléseleméleti tárgyalásakor az elemző érzékenyen tapint rá Krúdy- és Szomory-párhuzamokra, illetve -eltérésekre, viszont másutt efféle komparatív vizsgálódásokra nem kerít sort. Az *Idegen emberek* című 1930-as, kevésbé ismert Márai-regény elemzésében elbeszéléseleméleti kiindulópontját az identitás pszichológiai megközelítésével kapcsolja össze. A következetes, logikus elemzés jelentőségéből azonban jócskán lefarag azzal, hogy konklúziója a regényről nem más, mint a Márai-szakirodalomból ismert értékelés elismertlése, éppen csak megfordított előjellel: míg Szegedy-Maszák

Mihály elhibázottnak tartotta a mű két részének eltérő narrációs szerkezetét, és átgondolatlanak egymáshoz való viszonyukat, Tóth Csilla épp ezt nevezi a szöveg legnagyobb értékének. Vagyis szinte ugyanazokat az érveket sorolja, csak nem narratív hibaként, hanem tudatos fogás eredményeként dicséri a két rész közti különbséget. Hozzá kell tenni, hogy Tóth elméleti felkészültsége és alapos elemző tehetsége okán érvelése mélyebb és jobban alátámasztott, mint sok más Márai-kutatóé – de e helyütt mégsem eléggé meggyőző. Természetesen magát az értékelő gesztust vagy az esztétikai ítéletalkotást nem érheti kifogás; az *Idegen emberekről* szóló fejezet végére mégis az volt a benyomásom, hogy az értelmező többet lát bele abba is, amiben nincs különösen sok látnivaló. (A nem véletlenül vegyes fogadtatásban részesített regény ideológus rétegeinek felfejtése a szerzőnek nem volt célja, ezért a legkevésbé sem kifogás-ként, hanem a továbbgondolás kedvéért jegyzem meg: fontos volna feltárni a szerzői és a narrátori szöveg emberképének súlyos politikai implikációit, elsősorban a néhol igencsak penetráns fajelméleti gondolatfutásokat, valamint az *Egy polgár vallomásaira* is jellemző eljárást, amellyel a narráció a konzervatív-fajelméleti antropológiát és nemzetkarakterológiát a mai olvasó számára eléggé átlátszó módon baloldali, osztályszempontú társadalomkritikának maszkírozza.)

Az *Egy polgár vallomásai* kulturális kontextusát az értelmezésben a két háború közötti polgárság, avagy középosztály diskurzusai alkotják. Csakhogy a polgárságdiskurzusokról szóló hosszú, önisméltlésektől sem mentes passzusok végső soron nem teremtenek meg egy olyan koherens referenciahálót, kontextust, hátteret, amelyre a szövegelemzések fel-fűződhetnek. A húszas-harmincas évek polgárság- és középosztály-diskurzusának mint a *Vallomások* legalapvetőbb közegének felvázolása meglehetősen kusza és gyakran csapongó gondolatmenetet eredményezett. A szerző a szükségesnél jóval kevesebb történeti forrást mozgósít, és meglehetősen egyoldalúsággal

válogat belőlük. Így a gondolatmenetből még az sem derül ki, hogy (a történeti források magyarázatán kívüli szöveghelyeken) szinonimaként használja-e a „középosztály” és a „polgárság” fogalmát: hol igen, hol nem; néha megkülönböztet „úri középosztályt” és „zsidó (asszimilálódott) polgárságot”, máskor nem; kispolgár és nagypolgár különbsége pedig fel sem merül. Ez a társadalomtörténeti kérdés megítélésem szerint sokkal érdekesebb, jóval sokrétűbb és bonyolultabb, mint amennyire a vele foglalkozó, igen körülményes fejezetből kitetszik. Ahhoz, hogy az irodalomtörténeti értékelés és szövegelemzés valóban a társadalomtörténeten alapulhasson, több és másféle kontextualizálásra, valamint szélesebb körből és jobban megválogatott forrásmunkák használatára volna szükség. A tanulmányokban nem látszik a forrásszövegek elemzésének logikus sorrendje, emiatt valódi eredménye vagy végkövetkeztetése sem; a gondolatmenetek körben forognak: a kiinduló feltevés a konklúzióban egyszerűen megismétlődik. (Ez nemcsak a fogalom- és társadalomtörténeti fejtegetésekre, hanem egyes Márai-elemzésekre is jellemző.) A társadalomtörténeti kontextust ezért sem sikerült jól párosítani az egyébként rendkívül izgalmasnak, az irodalomértésben is progresszívnek tűnő, de kibontakozni nem engedett szociálpszichológiai identitásértelmezéssel. Így épp annak a „polgári identitásnak” az elméleti és történeti megalapozása marad csorba, amely a kötet címében szerepel. Néhány szempont pedig fájón hiányzik: például a polgárság problémájának kapcsolata az úgynevezett zsidókérdéssel az itt felvillantottaknál mélyebb összefüggéseket sejtet, aminek a Márai-szövegek értésére nézve is vannak következményei. Azonkívül a szerző túlságosan apologetikus, mintha maga is azonosulna a kilencven-száz évvel ezelőtti, privilegizált helyzetük elvesztésétől féltő polgárokkal. Ezt ellensúlyozhatta volna a polgárság fogalmának kritikai megközelítése, ami szintén hiányzik, pedig erre – hogy csak a szépirodalomnál marad-

junk – akár a tágon értett népi írók csoportja, akár a (szerző által tévesen szélsőbaloldalinak tartott) baloldali elköteleződésű szellemi műhelyek és alkotók – az avantgárd csoportokon kívül mindenekelőtt Déry Tibor és József Attila – harmincas évekbeli munkáinak áttekintése kiváló lehetőséget kínálna.

Jobban sikerült a *Válás Budán* kontextualizációja és elemzése. Talán azért, mert a szerző ezúttal kisebbet merít, mint egy húszéves korszak társadalomtörténetének legnehezebben megfogható szeletét, a polgárság kérdését. Itt ugyanis a válasz megítélése és törvényi szabályozása körüli, a regény megírásának idején tetőző társadalmi viták adják a kontextust, vagyis a regényt a vitához való közvetlen hozzászólásként érti az elemzés. Ehhez járul egy jól összefogott és az értelmezésben is igen jól hasznosuló jungi alapozású pszichoanalitikai elméleti háttér. E kettős keretezés a narratológiai elemzés eredményeivel párosítva átfogó és egészen újszerű képet nyújt Márai gyakran használt monológtechnikájáról. Ez a kötet leginvenciózusabb interpretációja, paradox módon éppen arról a regényről, amelyet a szerző vizsgálata korpuszában a legkevésbé sikerültnek tart.

Nagy kérdés, mi menthető át Márai életművéből a következő generációknak; szerintem semmiképp sem a harmincas évek első felének szövegei, még csak nem is az *Egy polgár vallomásai* (amelyet irodalmi szöveggé középszerűnek, politikai aspirációit tekintve pedig téveszmének tartok). A *Napló* és az emigrációs pályaszakasz nagy teljesítményei talán jobb eséllyel maradnak fenn az idő rostáján. Ennek ellenére természetesen Márai minden művének olvasása, újraolvasása, értelmezése és folyamatos újraértelmezése az irodalomtudomány fontos feladata.

A Márai-recepció mindenképpen sokat gazdagodott Tóth Csilla könyvével, hiszen eddig nem az volt a jellemző, hogy elmélyült elméleti vizsgálódásokon edzett értelmezők vegyék kézbe „a polgárság írójának” műveit, és friss, gondolkodásra serkentő interpretációjukat nyújtják.

Ha bizonyos pontjain mégoly felemás vagy vitára serkentő eredményeket hozott is, elvitathatatlan érdemei okán ez a kötet bizonyára megkerülhetetlen és sok szempontból alapvető szövege lesz a jövő Márai-kutatásainak.

MELHARDT GERGŐ

Z. Varga Zoltán: Önéletírás és fikció között: történelmi történetek

20. SZÁZADI TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI TRAUMÁK IRODALMI ÉS ÖNÉLETRAJZI REPREZENTÁCIÓI

L'Harmattan, Bp., 2019. 17 old., 2500 Ft

A szerző 2014 és 2017 között született elemzéseit közreadó átgondolt, tartalmas kötet néhány, a könyv egészén túlmutató koncepcionális kérdést is felvet.

Az első a tudományos monográfia műfajával kapcsolatos, amelynek fejezetei akkor is egyfajta egységet, teljességet, lezártaságot sugalmaznak, ha tudjuk, hogy ez lehetetlen és szükegtelen. A jelen kötet fejezeteinek nagy része már megjelent önálló tanulmányként, csakhogy most az előszó és a két bevezető tanulmány egységes, tágas keretbe helyezi őket, amikor azt firtatja, mi a történelmi traumák és bűnök esztétikai feldolgozásának szerepe a társadalmi emlékezet és felelősség működésében, miközben az elemzések javarészt a vészkorszak reprezentációjával foglalkoznak, ezen belül is főként a budapesti események irodalmi vagy önéletrajzi megjelenítésével. Egy ilyen körülhatárolható szövegek-korpuszsal kapcsolatban óhatatlanul felmerül, hogy mennyiben reprezentálják az elemzésre kiválasztott szövegek a korpusz egészét. Figyelembe véve a szóba jöhető szövegek szakirodalmi feldolgozottságát, keletkezési idejét, ideológiai tartalmát és esetleg további irodalomtörténeti szempon-

tokat, a válogatást helyenként esetlegesnek, de legalábbis hiányosnak érzem. Ezt ellensúlyozza viszont, hogy a szerző irodalomelméleti, prózapoétikai-narratológiai érdeklődésének köszönhetően az elemzések feltárják minden egyes szöveg egyedi elbeszéléstechnikai megoldásait, mintázatait, függetlenül az irodalomtörténeti szempontoktól.

A másik általános kérdés egyszerre vonatkozik a tudomány, az erkölcs és a politika viszonyrendszerének kapcsolódási pontjaira. Minden ország mást és másként nyom el a kollektív tudatában. Magyarországon 75 éve úgy marad el a holokauszt traumájának kollektív feldolgozása, hogy közben az irodalom és a filmművészet jelentős alkotásokkal próbálta ezt ösztönözni. Ugyanez érvényes az emlékiratok, naplók, dokumentumok kiadására is, ahol, úgy tűnik, az ellenérdekelt, bűnös vagy cinkos haszonélvezők, a közönyös tanúk és leszármazottjaik vannak többségben. Erre utal az a mondat Déry Tibor *Alvilági játékok* című művéből – „Csöndben lapul itt mindenki a langyos ganéjban, hogy meg ne náthásodjék” –, amelynek Z. Varga külön fejezetet szentelt. Akárcsak a franciák viszonyában országuk, felmenőik aktív kollaboráns szerepéhez a német megszállás alatt, nálunk is vannak naiv vagy cinikus stratégiák a tagadásra, fineszesebbek az elterelésre, amilyen a más (többségi, saját, például Don-kanyar, szovjet megszállók tettei) traumák kijátszása aduként. Az író, a könyvkiadó, az irodalomtörténész egy ilyen polarizált diszkurzív térben erkölcsi vonatkoztatási keretbe kerül. A művészet, az üzlet, a tudomány önálló szempontrendszere deformálódik, mert a témával foglalkozni a hallgatás vagy a hazugság helyett már önmagában elköteleződést jelent. Kiállást valami mellett és valami ellen, hogy alternatívát kínáljon a politikai-ideológiai kisajátítással szemben. Ez lehet dicséretes, de semmiképp sem örömeteli. Az önéletírás elméleti kérdéseinek talán legelismertebb szakértője kutathatna szenttelen elemzőként „csupán” témaspecifikus narratív mintázatok után. Így már önmagá-

ban az is tanulságos, hogy ez történelmi-társadalmi traumákról az irodalomtudomány, „az emlékezetpolitika emlékezetpoétikai reflexiója”? – kérdi a szerző. Elvileg a XX. századi magyar és európai történelmi traumákra vonatkozik a kérdés, valójában túlnyomórészt a vészidőszak (Z. Varga általában – legalábbis a kötet első felében – kerüli a holokauszt kifejezést) szöveges reprezentációira, tanúságtételeire. A szerző azzal a feltevessel él, hogy a befogadó esztétikai tapasztalata segíthet elevenné tenni a múltat, gátat vetve a feledésnek, a politikai kisajátításnak. Hogy ebben a művészi megformáltság, esetleg a reflexivitás volna-e a döntő szerep, abban mintha ő is bizonytalan lenne. A szövegek kiválasztásának már jelzett esetlegessége abból is fakad, hogy az elemzett fikciós irodalmi művek között vannak esztétikailag kevésbé sikerültek (bár egyedi narratív megoldásokkal, mint Tersánszky Józsi Jenő háború utáni szövegei), van politikailag némileg „irányzatos”, didaktikus és közben lektúrszerűen megírt (Karinthy Ferenc: *Budapesti tavasz*), a kiválasztott naplók pedig nem mutatnak jól megragadható mintázatokat sem az önreflexivitásban, sem a történelmi események személyiségre gyakorolt hatásában. A fikciós művek vizsgálatában az volt a kérdés, hogyan tudják úgy kifejezni a traumákat, hogy hassanak a társadalmi közbeszédre – irodalmi értéküktől és kanonizáltságuktól függetlenül. Attól eltekintve is, hogy meglehetősen szubjektív kategóriákról van szó, és az elvonatkoztatás a diszkurzív keretektől sem életszerű, nehéz megítélni egy-egy történet poétikai megformáltságának akár a jelen-, akár a múltbeli hatóerejét. Ugyanígy azt is bajos rekonstruálni, miként hatottak a történelmi események arra, hogy adott művét éppen így formálta meg valaki.

Ha egyáltalán reálisak az ilyesfajta elméleti célkitűzések, akkor mindenképp a szövegek nagyobb körére kell támaszkodni. A Budapest ostromáról és a vészidőszakra szóló naplók, valamint a háború utáni néhány évben keletkezett irodalmi művek ilyen irányú elemzésében a példák gyarapíthatók lettek volna, anélkül, hogy unásig elemzett művekkel kellett volna foglalkozni. A (kortárs) hatás megítélése már nehezebb, hiszen a szövegek egy része csak később jelent meg. (Heltai Jenő *Négy fal között* címen kiadott naplójegyzetei például csak 2018-ban, ami nagy kár.) Z. Varga a korabeli fogadtatásnál sikeresebben elemzi a képviselt ideológiai pozíciót és a szereplők narratív-strukturális funkcióit Tersánszky, Déry, Karinthy Ferenc műveiben – talán eleve ebben az irányban, ilyen parciálisabb összefüggésekre tekintve lett volna érdemes megfogalmazni a kötet célkitűzéseit.

Az első rész (*Ostromtörténetek, vészidőszak-ábrázolások*) civil vagy írói naplókat vizsgáló fejezete (*Naplóírás és vészidőszak: megélt történelem, történelem alulnézetből*) – a szerző munkásságát, elméleti érdeklődését ismerve – meglepően rövid. Ezután a szépirodalmi, fikciós prózai és költői életművek (Vas, Radnóti) önéletrajzi vonatkozásai következnek, majd a kötet második nagy egységében három, lazán kapcsolódó rész: Perc és Modiano emlékezetregényei, Camus *Közönyének* és Kertész *Sorstalanságának*, valamint kulturális kontextusuknak az összevetése, végül két komparatista (Susan Rubin Suleiman és Karátsón Endre) önéletrajzi műveinek identitás-szemponthoz tartozó tárgyalása. Z. Varga hangsúlyozza, hogy a háború idején és közvetlenül utána keletkezett önéletrajzi szövegek a deportálásokkal, a háborús bűnökkel kapcsolatban az „azonnali és direkt társadalmi kommunikáció igényével léptek fel” (16. old.), vagyis az igazságszolgáltatáshoz folyamodó retorikájuk legalább olyan érdekes, mint mimetikus teljesítményük. Hogy ebben a diszkurzív térben a nemzet kollektív erkölcsi tudatának megképzése miért nem sikerült, annak megítélésében érdemes lenne figye-

lembe venni a politikai-ideológiai (1948-tól egyre inkább kommunista, marxista-leninista) befolyást és az antiszemitizmust erősítő tényezőket, amilyen például a Rákosi-rezsim zsidó uralomként azonosítása. Esetleg érdemes lett volna itt szólni olyan prominens szereplőkről is, mint a témáról 1945 és 1948 között tucatnyi könyvet publikáló Lévai Jenő. (Valószínűleg a vészkorszak kifejezés is ő honosította meg a közbeszédben, erről lásd Dési János: Lévai Jenő pályaképe most előkerült 1955/45-ös naplója fényében. In: Lévai Jenő: *...csak ember kezébe ne essem én... Deportáció, télach, schutzpass. Napló 1955–45. Múlt és Jövő, Bp., 2016., 213–239. old.*) A diszkurzív tér korabeli mintázataival kapcsolatban a szerző nem vállalkozik új összefüggések kimutatására, a szakirodalmi áttekintést tartalmazó második bevezetés (*Tanúságtétel-irodalom és társadalmi diszkurzív tér a II. világháború befejezése után*) újra a módszertani kihívásokkal, célkitűzésekkel foglalkozik. A háborús (civil vagy írói) naplók újabb magyar szakirodalmának áttekintésekor Z. Varga a megélt egyéni tapasztalat rekonstrukciója mellett az „események közösségi észlelési formáinak” kiolvashatóságát emeli ki, rendhagyó (mert referenciához kötött) toposzokban való megjelenését, amire jó példa Nagy Lajos *Pincenaplója*. Ezekben a szövegekben „a rejtőzés, a menekülés, a megbújás taktikai határozzák meg a szubjektivitást” (24–25. old.). E tétel alátámasztása és a vele összefüggő sajátos időtapasztalat elemzése Nagy Lajos, Zimándi Pius István, Gyarmati Fanni, Kis Pál és mások naplói alapján érdekes ugyan, de mintha elterelné a figyelmet az eredeti célkitűzésektől.

Z. Varga Tersánszky, Karinthy Ferencnek és Dérynek az ostromról és a vészkorszakról szóló szövegeit veti alá ideológiai – és ezzel összefüggésben – narratív poétikai elemzésnek. A módszerválasztás szerencsés, hiszen a történelmi kontextus, a művek megformáltsága és retorikai-pragmatikai hatékonysága pontosan így vizsgálható egységben, a deklarált kutatási programnak megfelelően. Tersánszky és Nagy Lajos a

korszak írói között a morális tartás, a megvesztegethetetlen autonóm személység példáinak számítottak. Prózapoétikájukat sem a kortársak, sem az utókor nem kezelte értékén, pozíciójuk a kánon peremén azonban jelzi, hogy figyelmen kívül hagyni sem lehetett őket. Viszont Tersánszky két tárgyalt szövege (*Egy kézikocsi története* és *III. Bandika a vészben*) minden eredetisége mellett sem sorolható az igazán sikerültek közé. Az esztétikai megítélés azonban a szerző szerint itt zárójelezhető, ha a megformáltság segíti elérni a társadalmi állásfoglalás hatását. A kézikocsi, illetve a kanári elbeszélői nézőpontjának játékos és részleges felvétele eredeti, és elsősorban azért szokatlan, mert a különböző kispolgári attitűdöket érő kritikát nem patetikusan, hanem játékos íróniával juttatja érvényre. Az ideológia fogalmába tehát a politikai nézetek mellett a hétköznapi mentalitás is beletartozik. Az objektív kívülállást sugalló fókusz és az élményirodalom bevonódásra építő hatásstratégiájával ellentétben, eltávolító narratív eszközök együttese meggyőző erővel exponálja a vészkorszakkal kapcsolatos felelősség kérdését.

Bizonyos szempontból hasonló az ideológiai nézőpontok artikulálása a szereplők strukturális funkciója révén Karinthy Ferenc *Budapesti tavaszában*, ebben az egyértelműen elkötelezett és igényesen megformált, ám gördülékenységében némileg lektúrszerű, 1953-ban írt ostromregényben. Érdeme viszont egyrészt a szereplők jellemének, változásának-nevelődésének és viszonyainak alapos elemzése, az erkölcsi határhelyzetekben megfigyelhető tipikus viselkedések, karakterek bemutatása, másrészt az is, hogy nyíltan beszél a zsidók sorsáról és az antiszemitizmusról a téma korabeli politikai tabusítása ellenére. Érdekes módon Z. Varga a könyv eredeti, hosszabb verzióját elemzi, nem az 1965 után többször is kiadott, meghúzott, de autorizáltnak tekinthető verziót.

Az ostrom másik, az államszocializmus éveiben kanonizált irodalmi feldolgozása Déry Tibor *Alvilági játékok* című novellaciklusa, amely kihagyásos szerkezetű, mozaikos

regényként is olvasható. Az eredetileg öt elbeszélésből álló, 1946-os kötet záródarabját, az orosz katonák erőszakosságát is tárgyaló *Háborút* a későbbi kiadásokból már ki kellett hagyni. Z. Varga az 1955-től rögzült szövegváltozattal dolgozik, utalva a kényszerű kihagyásokra, módosításokra. A kifejezőmód poétikai elemzése érdemi következtetések levonását is lehetővé teszi: „Ha komplex beszédcselekvésként, korának eszméire és történéseire adott válaszként vizsgáljuk az *Alvilági játékokat*, akkor a benne kifejtett álláspontok sokkal diffúzabbak, szétartóbbak, mint a korábban tárgyalt művek, vagy akár Déry a témáról más munkáiban kifejtett állásfoglalásai.” (73. old.) A szereplők ábrázolása, a novellák diegetikus viszonyrendszere mellett, feltárja tematikus és motivikus hálózatukat is. A ciklus metaforikus és allegorikus utalásrendszere, ennek párhuzamai és ellentétei (fény–világosság, sötétség–vakság, illetve a bűn, a büntetés és a halál „alvilága”) hol példázatos, hol drámai vagy éppenséggel groteszk hatást váltanak ki.

A kötet „lírai exkurzusa” Vas István és Radnóti Miklós háború alatt írt verseinek naplószerűségéből indul ki, hiszen a lírai alany azonos az életrajzi szerzővel, ami a modern lírapoétikában máskülönben vörös posztó. Az üldöztetés és a munkatábor költői dokumentálása, bizonyára politikai megfontolásból, megmenekül az eszközszerű nyelvhasználatot elutasító esztétikai elmarasztalástól. Radnóti *Bori notesze* alapján Z. Varga is hangsúlyozza, hogy a költő „utolsó hónapjaival kapcsolatos életrajzi tudás, illetve a történelmi kontextus ismerete több szinten is kölcsönhatásba lép a szöveggel” (94. old.).

Vas István prózai naplója (és későbbi emlékirata) mellett verses naplóban is megörökítette, amit 1944 decembere és 1945 márciusa között Ottlik Géza lakásán bujkálva átélt. Az 1947-es *Kettős örvényben* megjelent *Márciustól márciusig (1944–45)* sorvezetőként is szolgált a későbbi emlékirathoz. E szövegek együtt teremtik meg az önéletírói tér textuális hálózatát, amelyet az elemzés keletkezési kontextusában is bemu-

tat. Itt is felmerül az életrajzi kontextus és az esztétikai hatás kapcsolata, az értéktulajdonítás viszonylagossága, szubjektivitása és térhez-időhöz kötöttsége. Vas verses naplóját Z. Varga úgy ítéli meg, hogy „minden művészi esetlegessége ellenére érdekes olvasmány” (113. old.).

A kötet második része kitekint a nemzetközi kontextusra, utal a „világirodalmi Holokauszt-kánon” sajátosságaira, kiemelve a modernség programjával szembehelyezkedő „mimetikus vágy” hajtotta írásnak tulajdonított heurisztikus jelentőséget. A holokausztirodalom összefüggését az emlékezetpolitika és az „utóemlékezet” történeti-hermeneutikai problémáival a művek prózapoétikai vizsgálata sem kerülheti meg, amit Georges Perec *W vagy a gyerekkor emlékezete* és Patrick Modiano *Dora Bruder* című regényeinek elemzése bizonyít. Ezekben az önéletrajziaság és az utóemlékezet szubjektivitása a fikció és a valóság sajátos konfigurációjával szembesíti az olvasót.

Számomra a kötetből a legérdekesebb a *Közöny* és a *Sorstalanság* összehasonlító elemzése, amely arra is kitér, hogyan befolyásolta a hatást a Gyergyai-féle első magyar Camus-fordításnak az eredetitől sokban eltérő stílusa. Ugyanezeket a szempontokat érvényesíti a két magyar származású komparatista önéletrajzának – Susan Rubin Suleimantól a *Budapest Diary* és Karátson Endrétől az *Otthonok* – narratopoétikai-pragmatikai módszerű elemzése is, mely Suleimannál az (utó)emlékezet, Karátsonnál pedig az interkulturális adaptáció és a szemiotikai fordíthatóság kérdéseit emeli ki.

Tanulságos, hiánypótló írások alkotják Z. Varga kötetének a klaszszikus narratológia eszköztára mellett a kommunikatív-performatív, a diszkurzív-ideológiai és a komparatív szempontokat is következetesen érvényesítő, a szerkezeti, poétikai megformáltság hermeneutikai vonatkozásait is láttató vizsgálatát.

Brave New Hungary

MAPPING THE „SYSTEM OF NATIONAL COOPERATION”

Edited by János Mátyás Kovács and Balázs Trencsényi. Lexington Books, London, 2020. 460 old.; \$ 130

A 19 szerző munkáját magába foglaló könyv célja, hogy bemutassa, az utóbbi évtizedben mivé lett hazánk, az 1989-ben kezdődő liberális-demokratikus átalakulás egyik (ha ugyan nem *a*) mintaországa; olvasásával újra átélhetjük az időszak rémtörténetét. Három része közül az első a rezsim kialakulásával: ideológiáival, jelképeivel és értékeivel foglalkozik; a második a társadalom átalakításából emel ki képeket: a kizárást, a befogadást és az újraelosztást; az utolsó rész témája az, hogy a nálunk megfigyelt tendenciák mennyire jelennek meg régiók többi országában.

Uitz Renáta tanulmányának címe – *Magyarország újrafeltalálása forradalmi hévvel. A Nemzeti Együttműködési Nyilatkozat mint olvasási segédlet a 2011-es Alaptörvényhez* – sokat elárul a tartalmából is. A szerző leszögezi, hogy a demokratikus és nem demokratikus alkotmányok általában kevésbé (főleg csak a bíróságok függetlenségének garanciáiban és a végrehajtó hatalom „szabadságának” korlátaiban) különböznek egymástól. Alaptörvényünkben mégis megtalálja az illiberálisnak nevezett rendszer sok fontos vonását. Következetes ideológiát viszont nem talál benne: illiberális és populista vezetőknek ilyenre általában nincs is szükségük. Az Alaptörvény és más jogszabályok alapja inkább a pragmatizmus. Igyekeznek mindent törvénybe foglalni („szükséges törvényesítés”), de a szabályok és így a törvények sem tartósak, nem is szabad nekik túlzott jelentőséget tulajdonítani.

Laczó Ferenc a „nemzeti együttműködési rendszerének” (NER) történelempolitikájáról írt. A kormány 2010 után három új (egymás között is átfedő témájú) történettudományi kutatóműhelyt hozott létre, és további, kapcsolódó intézményi

átalakításokat is végrehajtott. A történelempolitika elképzelt mesterműve a magyar holokauszt 70. évfordulójáról való méltó megemlékezés lett volna 2014-ben. A nagy lendülettel és zűrzavarral azonban lényegében csak két torzót sikerült összehozni. Egyrészt a német megszállás éjszaka lopva fölállított, soha föl nem avatott emlékművét a Szabadság téren, másrészt a Sorsok Háza befejeződni nem látszó tervezetét, építgetését az egykori Józsefvárosi pályaudvar helyén. A csúfos eredmények annak köszönhetőek, hogy a nacionalista, de egyúttal jó európai humanistának mutatkozni is próbáló kormányzatnak nem sikerült egyértelműen eldöntenie, hogy annak idején a 600 ezer magyar zsidót Adolf Eichmann német stábjá magá deportálta, vagy esetleg magyarok is beleártották magukat a műveletbe.

Molnár Virág tanulmánya a civil társadalomról sorban tárgyalja a független civil szervezetek ellen folytatott kormányzati hadjárat állomásait, következtetésként megállapítva, hogy van ok aggodalomra. Kitér az új pártállam által gründolt szervezetekre, amelyek implicit vagy explicit módon elvetik a liberális demokráciát (mint például a Civil Összefogás Fórumra), és a „nem civil” szerveződésekre (ideértve az egykori Magyar Gárdát is), hangsúlyozva, hogy a „civil szférához” ezek is hozzátartoznak.

Egry Gábor a szomszédos országokbeli magyar kisebbségekről és a nemzetegyesítés víziójáról írt. A Nemzeti Együttműködési Nyilatkozatot és természetesen annak nyomán a NER-t is határozottan ideológiai alapúnak látja, amely a nemzet egyesítését célozza a Kárpát-medence terében: itt egységes magyar nemzetgazdaságnak kell létrejönnie, oktatási, egészségügyi rendszernek, kulturális intézmények hálózatának. Nincs szó területi revízióról, hanem csak a magyar állam kiterjesztéséről a magyar kisebbségekre, amelyek az egységes nemzettest részévé válnak. Kétséges, hogy ez a cél így megvalósítható-e.

Halmi Gábor a vallás illiberális állambeli szerepét vizsgálja. A rendszerváltás Alkotmánya garantálta

minden vallás szabadságát és az állam világnézeti semlegességét. Az Alaptörvény lényegében szakított a semlegességgel. A nemzet (Európa egyik legkevésbé templomjáró nemzete) itt már keresztény közösség. Alacsonyabb szintű elismerést nyernek más itteni „vallási hagyományok”. Újabb (nálunk újabb) vallások ezt sem kapják meg. A keresztény identitás emlegetését és magukat az egyházakat is – persze csak a katolikus és a református egyházakat, illetve azoknak is csak a nagyobb részét – fölhasználják a többségében muszlim bevándorlók, menekültek elleni propaganda eszközeként. Törvényeket fogadtak el, amelyek számos korábban elismert egyházat megfosztottak ettől a státustól és ezzel együtt fontos jogaiktól, súlyos konfliktusba bonyolódva számos európai intézménnyel.

Kovács János Máttyás a miniszterelnök „jobbkezének”, Matolcsy Györgynek a gondolkodását elemzi. A korábbi miniszter, ma jegybankelnök a neoliberális közgazdaságtan és gazdaságpolitika ádáz, „unortodox” bírálója, noha elképzelései (főleg bőségesen burjánzó nem intervencionista elemei) nagyrészt éppen belőlük származnak. Nézetei a kommunizmus utolsó évtizedében alakultak ki, azóta nem változtak. Középpontjukban a gazdasági növekedés áll, amelyből, ha a foglalkoztatottság megfelelően alakul, már következik is az egyensúly. A nemzetközi pénzügyi szervezetek (főleg a Valutaalap) megszorításokat forszíroznak, amelyek károsak. A „Nyugatot” le hagyja a fejlődésben a „Kelet”, amelynek sikere a kiterjedt állami beavatkozásnak és állami tulajdonnak, a kemény munkának, a családok erős összetartozásának és a gyöngye valuta által támogatott magas exportteljesítménynek köszönhető. Nézetei jó néhány fontos kérdésben közel állnak a két világháború között aktív rokonának, a Gömbös-párti Matolcsy Máttyásnak a nézeteihez, bár nála nyoma sincs a néhai rokon szociális felelősségérzetének.

A kötet második, a társadalom NER általi átalakításából képeket kiemelő részének első rajzát Köllő János készítette a munkapiacról.

2010-ben az Orbán-kormány az EU egyik legrosszabbul működő munkapiacát örökölte. Sokféle változtatást hajtott végre, ellentmondásos eredményekkel. A személyi jövedelem adójának csökkentése – az adó-visszatérítés eltörlése miatt – valójában a medián kereset és még inkább az alacsony keresetek adóterhelését növelte; a korai nyugdíjba vonulás lehetőségének megszüntetését keresztülvágta a nőknek engedélyezett nyugdíjba vonulás negyvenéves munkaviszony után. A legtöbbet hangoztatott cél, a tömeges munkahelyteremtés csak nagyon korlátozottan valósult meg: a foglalkoztatottság növekedése nagyrészt a közmunka és a külföldi munkavállalás robbanásszerű növekedésén alapult. Az oktatási rendszer változásaiban problematikus a középfokú oktatás elmozdítása a szakképzés irányába és az általános tantárgyak visszaszorulása a szakmunkásképzésben. Emellett, részben az oktatási rendszer hibái folytán – a szegregációs törekvések is közéjük tartoznak –, sok fiatal bárminemű szakképzettség nélkül válik felnőtté.

Melegh Attila a lakosságcsere-től való félelemmel (és persze kormányzati gerjesztésével) foglalkozik. Ilyesmivel fenyegetne valamifajta rejtélyes ellenség, amely az ellenőrizetlen bevándorlásért harcol, szemben az országot, sőt egész Európát az „inváziótól” hősiessen védelmező kormánnyal. A propagandakampány szerint az „inváziót” Brüsszelből és az ENSZ-ből támogatják, és a támogatókat Soros György finanszírozza. Mindeközben az ország tényleges migrációs egyenlege negatív: 2010 után mintegy évi 10 000-rel több a kivándorló, mint a bevándorló. A kormányzat félperiferikus demográfiai nacionalista politikája főleg a jelképek szintjén érvényesül; hatástalanságát a demográfiai és/vagy biopolitikai hisztéria és a tudatos pánikkeltés takarja el.

Mihályi Péter *Szavazatok, ideológia és személyes meggazdagodás* címmel ír a 2010 utáni újraállamosítási kampányról, jó előre jelezve az e kampány mögötti fő indítékokat. Orbán már 2010 előtt sem leplezte visszaállamosítási szándékait. A részletek azon-

ban a végrehajtás közben is sokszortitkosak, de bonyolultságuk folytán is nehezen ismerhetők meg. Például a Magyar Külkereskedelmi Bankot mindössze 55 millió euróért vásárolták vissza, amelyet aztán szanálni is kellett – így lett a végső ár 215 millió euró. A szerző a 2010–2019 közötti újraállamosítási tranzakciók összes értékét 3042 milliárd forintra becsüli, ami megfelel a korábbi privatizációs bevételek 72%-ának. Egy másik, ugyancsak 3000 milliárd forintos (de ezúttal nem vissza-) államosítás is történt: a kormány elkobozta közel hárommillió személy magánnyugdíj-alapját. A vállalatok visszaállamosítása csak kivételes esetekben volt erős szakos. Általában inkább előnyös volt a nagyrészt külföldi tulajdonosok számára (úgy is, hogy a szabályozás változtatásával tették előnyössé, illetve a külföldiek tulajdonlását hátrányossá). Így a külföldi tőke beáramlása sem szűnt meg, csak lelassult. A visszaállamosítások nem ritkán a piaci verseny korlátozásával párosultak. Mihályi úgy látja, hogy az újraállamosítások az elemzők által általában véltnél ritkábban és inkább csak közvetve szolgálták a miniszterelnök és/vagy barátai személyes meggazdagodását; inkább a szavazatszerző osztogatást segítették elő.

Haraszi Miklós bemutatja, hogyan vált az ország tömegkommunikációs rendszere központosított propagandagépezetté. Részben az utóbbiak köszönhető az, hogy 2019-ben a Freedom House hazánkat – egy EU-tagállamot először – (csak) részben szabadnak minősítette. Orbán uralma nemcsak lerombolta a média szabadságát védelmező törvényeket, intézményeket és a politikai és kulturális értelemben több központú tömegkommunikációt, hanem adófizetői pénzek ellenőrizetlen mennyiségét terelte a kormány által irányított, részben köztulajdonú, részben cimborái által birtokolt médiába. Az információáramlás korlátozása, szűrése az illiberális kormányzás alapvető törekvését szolgálja: olyan többpárti választások rendezését, amelyeken a nagyközönség nem rendelkezik a megalapozott döntésekhez szükséges ismeretekkel. A propagan-

da harsogása lehetővé teszi a korábbi választási sikerek megismétlését. Orbán már első, 1998–2002 közötti, még kétharmados többség nélküli ciklusában is törekedett a médiaszabadság korlátozására, ellenzékbe visszakerülve pedig hozzákezdett a Fidesz-médiabirodalom kialakításához. 2010-es győzelme után azonban szintet lépett: új médiatörvénye a kormányzását azóta is övező nemzetközi botrányok első darabja lett. A közmédiából az ellenzékét és a kormánnyal szemben kritikus hangot kizárták, a magánmédiában pedig rohamosan nőtt a – jórészt közbeszerzési számmilliárdokon meggazdagodó – cimborák tulajdona. Erre a folyamatra a kormány a harmadik, 2018. évi kétharmados választási sikere után azzal erősített rá, hogy célul (a cimborák céljául) tűzte ki az addig nem kis részben külföldi tulajdonban lévő újságok, rádiók, televíziók, online tömegkommunikációs eszközök honi tulajdonba vételét.

Szikra Dorottya a szociálpolitikáról szóló írásában leszögezi, hogy a 2010 utáni kormányok – elődeiktől eltérően – nem kívánnak jóléti államot fönttartani, és ezt ki is nyilvánították. Az Alaptörvény, a korábbi Alkotmánnyal szemben, már nem biztosít szociális biztonságot a társadalom tagjainak; ehelyett a kormányzatnak csak „törekednie kell” erre. Továbbá, a szociális intézkedéseknek összhangban kell lenniük az érintett személy tevékenységének társadalmi hasznosságával. A miniszterelnök kimondta: a Nyugaton meghonosodott, nálunk még kevésbé kialakult jóléti helyett mi munkaalapú társadalmat építünk. A NER szociálpolitikáját, általában politikáját egyesek tisztán pragmatikusnak (a kormány és a kormánypártok érdekeit követően), mások tisztán ideologikusnak, ismét mások az előbbi kettő vegyülékének tartják. Ami az ideológiát illeti, befolyásos az a fölfogás, hogy a NER posztkommunista-neokonzeratív jellegű (alapvető különbséget vél látni a dolgozók és a nem dolgozók között, ellenzi a „rá nem szolgáló szegények” támogatását, a hagyományos családi és nemi szerepeket hirdeti stb.). A NER nyugdíj-

reformja pedig a magánnyugdíjpillér és a korai nyugdíjba vonulási lehetőség megszüntetésével, a rokkantellátás megalázó kizárásával kiegészül a családokat érintő politikával, amelybe beletartozik a társadalmi nemek (gender) tudománya egyetemi szak betiltása is.

Enyedi Zsolt elmeséli a Central European University botrányos kidobásának történetét hazánkból. Ez a lépés súlyos károkat okozott, és semmilyen érthető érveléssel sem tudták megindokolni. Hozzátehetjük: az érvek hiányát a legjobban az tükrözi, hogy egyre gyakrabban állnak elő azzal a hazugsággal, amely szerint az egyetem el sem ment, hiszen (valójában csak egy kicsike maradványa) továbbra is ott van a budapesti Nádor utcában.

A könyv harmadik, nemzetközi kitekintést tartalmazó része Magyar Bálint tanulmányával kezdődik, aki a posztkommunista maffiaállamról mint bűnöző államról szól. Az ilyen államban a társadalmi tevékenység különféle területei egybefonódnak. Az így kialakított rendszer nem a nyugati típusú piacgazdaság és demokrácia elhajló formája, hanem maffiaállam, saját logikával, dinamikával és szereplőkkel. A maffiaállamot úgy hozzák létre, hogy a gazdasági és politikai elitet fölváltják a fogadott családdal. E család vértelen, illegitim erőszakkal tartja fenn az uralmát az állam fölött, amely bűnöző állammá válik. A családként elfogadott csoportban összehangoltan történik a politikai hatalom koncentrációja és gazdagságának fölhalmozása, a legfőbb főnök ellenőrzése alatt.

Stephen Holmes a vesztesek demokráciáját tárgyaló munkája vitázza Magyar Bálint általa egyébként nagyra tartott írásával, és lényegében az ideológia Magyar által kevésbé tárgyalt szerepéről szól. Hangsúlyozza az antiliberális eszmék terjedését, hatását Nyugaton (utalva Trump amerikai elnökké választására és a Brexitre). Az antiliberális *Zeitgeist*-et Orbán maximális mértékben kihasználja az 1989-et követő magyar liberális rendszer veszteségeinek mozgósítására, hozzátevése nemzeti

tényezőket, például a Trianon-tragédiát. Ezt a gulyás-antiliberalizmust kombinálja a Krímet visszahódító Putyintól vett irredentizmussal. Azt vallja, hogy mivel a liberális kapitalista rendszer súlyos traumákat okozott, hazánkat el kell szigetelni tőle, beleértve Brüsszelt is (de a brüsszeli pénzt el kell fogadni). Orbán a vesztesek demokráciájának vezetője lett egy eklektikus antiliberális ideológiával, amelyet tisztán instrumentális céllal barkácsolt össze különféle anti-kból: antiglobalizmus, anti-multikulturalizmus stb. Ez a negatív lista jóval gazdagabb és szuggesztívebb, jelentősebben járul hozzá a politikai sikeréhez, mint a kereszténydemokráciáról hangoztatott jelszavak.

Váradi Balázs is Magyar Bálinttal vitatkozik, elismerve Magyar tanulmányának érdemeit. Azzal egyetért, hogy hazánk már nem liberális demokrácia, de kétli, hogy egy megállapodott rendszer uralkodna fölöttünk. De még ha lenne is ilyen rendszer, nehéz pontosan azonosítani meghatározó elemeit és struktúráját. Amit itt „rendszernek” látunk, az egyelőre nem illeszthető be a választási-jogi-politikai rendszerek Howard és Roessler által kidolgozott taxonómiájába (Marc M. Howard – Philip G. Roessler: *Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes. American Journal of Political Science*, 50 [2006], 365–381. old.), a Magyar által adott *sui generis* jellemzés ebben nem segít. Ugyancsak problematikus a maffiaállam posztkommunista voltának mint lényegi elemnek a deklarálása, hiszen a kommunista rendszer viszonylag rövid ideig állt fenn, és számos elemzés, legalábbis részben, sokféle korábbi folyamatra, adottságra vezet vissza a mai magyar (és más posztkommunista országbeli) fejlődés sajátosságait. Amit hazánkban látunk, az jobban hasonlít a brazil rezsimre, mint például a balti országokéra. Végül, a hatalom kiszélesítésére és az abból való gazdagodásra irányuló törekvés sem magyarázza meg Orbánék minden cselekedetét. Vannak ideológiai és szakpolitikai megfontolások a kormányzás mögött; nélkülük nem érthető például a keleti

nyitás vagy a személyi jövedelemadóval kapcsolatos politika.

Jan-Werner Müller cikke azt feszegeti, mit tehet – tehet-e bármit – az EU a lengyel és a magyar joguralmat és demokráciát fenyegető veszély ellen. Az EU-szerződés 7. paragrafusának ismert előírásai nagyon korlátozott fölhatalmazást adnak a közös elveket megsértő tagállamok megbüntetésére, inkább csak a többi tagállam védelmére biztosítanak jogot. Csakhogy egy-egy tagállam jogszabályai, akciói a többi polgárait, szervezeteit is érinthetik; ezen az alapon az Európai Bizottság indíthat eljárást az elveket sértő tagállamok ellen. Ami most már a lehetséges büntetési módokat illeti, a 7. cikkely által adott lehetőségeket ma „nukleáris opciónak” szokták nevezni, azaz nem nagyon akarják alkalmazni. A tagállamok félnek, hogy az egyszer megteremtett (alkalmazási) precedens valamikor ellenük is fordulhat. Az Európai Bizottság szankcionálási lehetőségei pedig korlátozottak. Jól mutatta ezt a magyar bírók nyugdíjkorhatárának puccsszerű, a bírói kar lefejezését célzó leszállítása 2011-ben. A Bizottság pert nyert a kormánnyal szemben, de a bírókat nem helyezték vissza pozíciójukba. Az Európai Parlamentben pedig az Európai Néppárt saját hazájukban egyébként demokráta politikusai minden igazi szankcióval szemben védelmezik Orbánt, mert szükségük van a fideszesek szavazataira. A működőképes szankcionálási lehetőségek megteremtése megkövetelné egy következetes és hiteles politikai ítélelhozó intézmény megteremtését. Erre a célra a szerző szerint nem jó az Európai Bizottság, mert azt nem lenne célszerű politizálni. Ehelyett egy új intézmény, a (koppenhágai csatlakozási kritériumokra emlékeztető) Koppenhágai Bizottság létrehozását javasolja, amely jogászokból és tapasztalt állami vezetőkből állna. Ez a bizottság hitelesen jelezhetné, ha egy országban szisztematikusan aláássák a joguralmat, és korlátozzák a demokratikus jogokat. Javaslata alapján az Európai Bizottságnak pénzügyi szankciókat kellene hoznia az érintett ország ellen. A büntethe-

tőséget három kritériumhoz kellene kötni: az alapvető liberális-demokratikus elvek tényleges megsértéséhez; ahhoz, hogy az a kormányzat szisztematikusan viselkedését tükrözze (egyszeri akciókat a bíróságokra kell vinni); végül, a beavatkozásnak korábban vállalt kötelezettségek teljesítésének kikényszerítésére kell irányulnia.

Radoslaw Markovski a lengyel illiberális autokrácia kiépítéséről, Silvia Marton a román politikai osztály és a romániai Országos Korrupcióellenes Ügyészség (DNA) közötti konfliktusok sorozatáról írt egy-egy fejezetet.

Kovács János Máttyás és Trencsenyi Balázs összefoglalója Aldous Huxley *Szép új világ*-disztópiájával állítja szembe a NER-t mint megvalósult disztópiát, amelyhez Orbán igen kevés erőszakkal jutott el és jó kreatív tehetséggel ahhoz, hogy fölhasználja a jogot, a korrupciót, a megfélemlítést, az ideológiai mozgósítást, a politikai hatalom gazdasági eszközökké változtatását, az alkotmányos fékek és ellensúlyok megbénítását, a tömegkommunikáció foglyul ejtését. Huxley szép új világát depolitizált technokrácia irányítja. Orbán valóságos rendszere sokkal kevésbé látványos és racionális; önkényuralmi és kollektivisták hagyományok – konformizmus, tehetetlenség stb. – tapasztalják össze. Ugyanakkor közös bennük a mobilitás, a nyitottság és a szabadság hiánya. Am Huxley új világa a történelem végét tételezi, Orbáné viszont csak egy kis megálló, annak ellenére, hogy a történelem hanyattatásaitól való menekülést és egy örökre szóló közösség megteremtését ígéri.

Orbán ideológiája, amelyet újabban marketingcélokból „kereszténydemokráciának” nevez, konzervatív, de átugorja az 1945 utáni kereszténydemokrata tanítást, amely a *soziale Marktwirtschaft* tanának keretében megbékélt a gazdasági liberalizmussal és a jogállamisággal, támogatja egyház és állam szétválasztását és elfogadja a civil társadalom értékeit. Legújabbban a nyugat- és észak-európai kereszténydemokraták nemi és faji diszkriminációs hajlama is jelentősen gyöngült, miközben nem vál-

tozott a társadalmi szolidaritás iránti elkötelezettségük. Orbán azonban az egykori kisgazdapárti „Isten, Haza, Család”, újabban pedig a háború alatti franciaországi Vichy-bábregsim által használt „Munka, Család, Haza” jelszavakat melegíti föl, és rasszista, homofób, sovíniszta nyelvet használ. Emellett tagadja a társadalmi szolidaritást, harciasan támadja a jóléti állam eszméjét, és gyakran etnicizálja a „támogatásra nem érdemes szegényeket” mint cigányokat vagy migránsokat. „Fordított Robin Hood” jellegű intézkedéseit elitellenes retorikával, a nemzetközi nagyvállalatok átkozásával és hasonlókval leplezi, hogy egyúttal az állam által irányított korrupciónál is elterelje a figyelmet. A Fidesz a helyi önkormányzatok kiürítése, a civil társadalom lenézése mellett a hierarchia, a fegyelem és a lojalitás kultúráját terjeszti. A pártban szigorú fegyelem érvényesül; a társadalom szintjén korporatív szervezetek (szakmai kamarák) burjánzása mellett folyik a lassú militarizálás. A mai nyugati kereszténydemokráciától eltérően Orbán nem Nyugaton, hanem Törökországban és Közép-Ázsiában keres szellemi rokonságot, és részben a régi nomád hagyományokhoz, hitvilághoz is visszanyúl. Ideológusai ugyan illiberális demokráciát hirdetnek, de egyáltalán nem demokraták. A gyakorlat pedig a kormány alkotmányellenes/önkéntes döntéseit parlamenti törvényhozatal formájába csomagolja. Hogy mi az igaz és mi a mellébeszélés, azt legalábbis Orbán „pávatánc”-bejelentése óta néha elég nehéz megfejteni. Orbán egyszemélyi hatalma jól megfér az oligarchái közötti háborúskodással. Orbán belső világa, gondolkodása, annak változása olyan rejtély, amelyet a könyvet író kutatócsoport nem kívánt megfejteni: nem ez, hanem az Orbán-rezsim volt a téma.

A NER-ben sokan – tévesen – egy nagy mesterterv alaposan átgondolt és ellentmondásmentes megvalósítását látják, holott az csak elcsépelet szavak – a fasizmus és a kommunizmus által is előszeretettel használt „nemzeti” és „együttműködés” – kombinációja. Persze mégis sugall

valamiféle forradalmi nagyságot és nemzeti összefogást. És mindig változik, ez benne a Rendszer – betart-hatatlan ígéretekkel és egy kulturális forradalom hevével.

2010 után Orbán már elkerülte azt az első kormányzati ciklusa folyamán elkövetett „hibát”, hogy nem semmisítette meg az ellenzék pénzügyi és jogi lehetőségeit. Bal-, jobboldali és liberális elemek változó kombinációjából kialakított nyelvet használ. Propagandagépezete karaktergyilkosságok segítségével bánik el az ellenfelekkel. Nem próbál az összes választóhoz szólni, mert megértette, hogy kevesebb mint 50%-uk is elég a minősített parlamenti többséghez, ha a többiek nem húznak egyfelé. Saját közönségét a vidéken találta meg, továbbá a szomszéd országok magyar kisebbségeiben.

A demokratikus eljárásokat a választásokra és a népszuverenitást jelképes, de ellenőrizetlen módon kifejező „nemzeti konzultációkra” korlátozta. A rezsim sem nem liberális demokrácia, sem nem diktatúra; az elemzők önellentmondó jelzős szerkezetekkel próbálják leírni a már korábban föltalált „demokratúra” mintájára. Noha nincs diktatúra, a mozgás arra tart. A diktatúrába érkezéshez bizonyos vörös vonalakat át kellene lépni, amelyeket azonban nehéz pontosan meghatározni. Egyelőre nincs formális cenzúra, a civil szektor jogi kriminalizálása nem vezetett tömeges rendőrségi eljárásokhoz, zaklatáshoz. A harmadik választási győzelem után azonban a korábbinál kevesebben tartják kizártnak kirakatpercek, politikai gyilkosságok szervezését és az EU-ból való kilépést. Mégis sok a kérdőjel. Vajon a magyar társadalom refeudalizálása viszonylag stabil rendek kialakulásához vezet majd (weberi értelemben), vagy az oligarchák közötti vetélkedéshez, vagy a kettő kombinációjához? Fönnttartható-e fölöttük az erős központi hatalom?

Első kormányzati ciklusa idején Orbán sok akadályba ütközött: a joguralomba, a független központi bankba, az Alkotmánybíróságba stb. Aztán a rossz tapasztalatok alapján egy nagy győzelemről, *tabula rasáról*

álmodott, és el is érte azt. Ebből okulva alakított ki autokratikus jellegű rezsimjét, amely értelmét vesztené, ha nem töltene ki annyi gazdasági, politikai és társadalmi-kulturális teret, amennyit csak lehet. Egyre több területet hódít meg. Elődjétől jelentős államadósságot, súlyos deficitet örökölt; ennek rendbe hozatala érdekében nem vállalta az IMF-től való függést, inkább államosította a magánnyugdíjalapokat és különadókat vetett ki a külföldi tulajdonú szolgáltató vállalatokra. További fontos lépéseit is törvényekbe burkolta, beleértve a menekültválságra hivatkozva bevezetett rendkívüli állapotot is. Aggasztó, hogy jogfosztások sorozatát a Fidesz törvényhozó aktusokkal hajtotta végre. Az „unortodox” lépések jelentős része kudarcba fulladt volna a sztrájkjog korlátozása, az Alkotmánybíróság jogkörének megnyirbálása és a többi hasonló lépés nélkül. Különösen fontos aktus volt a Fidesz számára a hatalmas egyoldalú előnyököt biztosító választási törvény meghozatala.

Eleinte Orbán ambíciói nem terjedtek túl Magyarország uralásán. A 2010-es évek elején az Európai Parlamentnek és az Európai Bizottságnak a kialakuló rezsimmel szemben emelt kifogásai azonban rászorították, hogy tevékenységét a nemzetközi szintre is kiterjessze, ahol antikommunizmusával mozgósította a jobboldal és a liberálisok hidegháborús reminiscenciáit. 2014-től kezdett játszani a migráció, majd a bevándorlási válság húrjain, és látványos nacionalista sikereket ért el. 2015-től erősödő meggyőződése, hogy az európai politikai elitek tehetetlenek, és alternatív orientációkat keresett Keleten, többek között Kínában és Törökországban. Nyíltan azonosult az orosz geopolitikai érdekekkel is. Az EU-n belüli pozícióit erősítette az Európai Néppárttól kapott és a másik illiberális tagállamtól, Lengyelországtól nyert támogatás. Nehezen támadható, ha a korrupció és a média fenyegetett függetlensége más tagállamokban sem ismeretlen.

Az új évezred első két évtizedének politikai folyamatait áttekintő szerzők leszögezik, hogy a NER végül is

nem más, mint árnykép, vagy inkább árnyképek sora. Fő jellemzője, hogy a hatalom önmagáért való akarásán kívül nincs belső tartalma, viszont a különböző megfigyelőknek más-más arcát mutatja. A magáról mutatott képek gyakran szándékosan torzítottak, hogy megfeleljenek a nézők elvárásainak. Neoliberális gazdaságpolitikát mutat a külföldi beruházóknak és állami támogatást a hazai vállalkozóknak; etnicista „élményparkot” a fehér felsőbbrendűség nyugati híveinek és vonzó helyszínt az olcsó európai diplomát kereső afrikai és ázsiai diákoknak; viszonylag liberálisan kezeli az apolitikus társadalmi csoportokat, de rágalmasz kampányokkal és intézményes zaklatással válaszol a kormányt bíráló politikailag aktív csoportok akcióira.

A 2010-es évek végén a NER lassan, de láthatóan a keményebb önkényuralom felé halad. Az azonban nem állítható, hogy el is jut odáig. Kétféle forgatókönyvet lehet fölláttani a jövőre nézve. Az egyik a konszolidációé. A társadalom szétteredezett városira és falusira, öregekre és fiatalokra, informáltakra és tájékozatlanokra – és a kormány mindent megtesz, hogy ezeket a csoportokat egymás ellen fordítsa. Az eredmény az 1956 utáni magyar és 1968 utáni csehszlovák posztstálinista társadalmi atomizáltságot és erkölcsnorma-mentességet idézi fel. Akkor a rezsimék sikeresen párosították a fogyasztói társadalom békéjét a más-ként gondolkodók üldözésével. Ha a rendszer konszolidálódik, viszonylag sokáig fönntmaradhat.

Az alternatív forgatókönyv az összeomlásé. Ez nem valamilyen gyors politikai fordulattól várható, hanem attól, ha kedvezőtlen külső körülmények (például a német ipar lelassulása és az EU erősödő vonakodása attól, hogy antiliberális eliteket finanszírozzon) és belső körülmények (például a romló közszolgáltatások, különösen az oktatás és az egészségügyi ellátás hiányosságai miatti növekvő elégedetlenség) kombinációja destabilizálja a rezsimet. Ilyesmit jelzett a tavalyi önkormányzati választás: a Fidesz elvesztette Budapestet és egy sor további nagy-

várost. Persze lehet, hogy ez az elnyomás fokozását váltja ki, ami viszont a rezsim összeomlása helyett jó eséllyel a fölrobbanását eredményezné.

Az egyelőre részleges önkényuralom születése és fennmaradása fontos összehasonlító vizsgálatokat ösztönöz: a „perifériák” tanulmányozása segíthet fölismerni a hasonló természetű folyamatokat, amelyek a „központi” régiókban kevésbé élesen mutatkoznak meg. Kelet-Közép-Európa posztkommunista régiója széles körben elismerést aratott azzal, hogy zökkenőmentesen, véráldozat nélkül jutott ki a hanyatló kommunista önkényuralomból. Most viszont néhány fájdalmas példát ad önkényuralmi rezsimék vértelen és zökkenőmentes kialakítására a formálódó kapitalizmus körülményei között. A Nemzeti Együttműködés Rendszere, ahogyan az a disztópiáknál megszokott, az emberiség jövőjének egy lehetséges változatát vázolja föl. Ezért erős figyelmeztetés azoknak, akik mostanában az új önkényuralom kísértésének megértésétől eljutnának a megtűréséhez vagy éppen az elfogadásához. Miközben a liberális demokrácia ellenzői nagyon is tisztában vannak a rendszerek alakulásának, változásának nemzetközi összefüggéseivel, hívei hajlamosak csak a nemzeti kereteken belül gondolkodni, nemigen alakul ki náluk a határokat átívelő szolidaritás. Ha egyszer őket is elkapná az önkény-

uralmi rendszer örvénye, kevés erkölcsi alapjuk lenne arra, hogy másoktól szolidaritást várjanak el.

A könyv jelentős szellemi teljesítmény. Mindegyik fejezetéből tanulhatunk valami fontosat.

A legteljesebb képet az Orbán-rezsim eredetéről, a kialakítóit motiváló tényezőkről, fejlődésének tényleges és várható dinamikájáról, az ezekkel a témákkal kapcsolatban az országban és a világban fölmerülő nézetekről kapja az olvasó – főleg az első részben és a szerkesztők briliáns összefoglaló tanulmányában.

A második, a rendszer egy-egy szegmensének működését tárgyaló rész írásai is nagyon elégedettek lehetünk. Az összkép azonban hiányos. Fontos lett volna egyetlen mondatnál többet írni az egészségügyi ellátás elképesztő lerombolásáról, amellyel a rezsim békésen terelgeti a „jobbakat” a robbanásszerűen fejlődő magánegészségügy, a többieket a kuruzslók és a temetők felé. Ugyancsak szívesen olvasnánk többet a helyi önkormányzatok eljárásosságokká sorvasztásáról. Végül, az igazságszolgáltatást illetően nemcsak a bírói kar, hanem a rendőrség és az ügyészség tájékán is szét lehetett volna nézni. A lakájmédia néha érdekes információkat közöl folyamatban lévő eljárásokról, már amennyiben a nem kívánatos szervezetekre, személyekre nézve kinosnak tűnnek. Máskülönben a nyomozó szervek

meglepő tájékozatlanságot mutatnak. Például a moszkvai magyar kereskedelmi kirendeltség székhelyének „túl alacsony áron” értékesítésével kapcsolatos, körülbelül hét évig tartó eljárásban nem derült kellő fény arra, hogy a bevét az orosz kormány jelölte ki, és csak az épületért kellett fizetnie (mégpedig természetesen annyit, amennyit gondolt), mivel a telek a szovjet/orosz kormány tulajdona volt. Nem is sikerült bírót találni a vádlottak elmarasztalására, akik mellesleg a korábbi kormány politikai tisztségviselői voltak.

A harmadik rész kitűnő tanulmányai nemzetközi kitekintést nyújtanak, némi csalódást ismét az okoz, hogy szinte teljesen hiányzik a hazai fejlődés összehasonlítása mások – elsősorban persze a volt „testvérországok”/sorstársak – kalandjaival. A Lengyelországról, Romániáról szóló, nagyon értékes fejezetek nem végeznek összehasonlítást. A könyvben még csak annyi összevetést sem kapunk, hogy Orbán családja – a fogadott, de a szorosan vett család is – szorgalmasan gazdagodik, ellenben a vele sűrűn együtt emlegetett Jarosław Kaczyńskinak a háromszobás lakásán kívül csak egy macskája van.

Persze a nagyszerű könyvnek ez a hiányossága hasznos is lehet: ösztönözheti a tanulmányozott folyamatok további kutatását.

SOÓS KÁROLY ATTILA